

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
УКРАЇНИ

K-14038

П326737

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 401

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВИПУСК 2

80-річчя УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ

«ОСНОВА»

-1998-

11-72

ISSN 0453-8048. ISSN 0320-8281. Вісн. Харк. ун-ту. 1998. № 401.
Історія України. Вип. 2. 1—392.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00272150

3

Національно-демократична революція 1917—1920 р., 80-річчя якої ми відзначаємо виданням цього наукового збірника, займає видатне місце в українській історії. Вперше після славетної Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького весь український народ із зброєю в руках боровся за кращу долю, за свободу своєї країни. Історія революційних подій — історія виняткової мужності, самовідданості, але водночас і трагічна історія. Її не можна вкласти в одну наперед обрану схему, описати тільки білими або тільки чорними фарбами. Її можна і треба розглядати тільки в контексті революційних подій на теренах колишньої Російської імперії, починаючи від Лютневої революції. Революція — це поєднання збройної боротьби українських армій і буденної роботи видатних педагогів, науковців в галузі культурно-національного відродження, діяльності різних політичних сил.

Зрозуміти національно-демократичну революцію неможливо без ґрунтовного аналізу як її витоків, починаючи з XVII ст., так і її безпосередніх наслідків, особливо тих процесів, що були породжені нею і спричинили українізацію 20-х років XX ст.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 401

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Серія започаткована 1996 року

Випуск 2

Харків
«Основа»
1998

**Видається загальноуніверситетською кафедрою
історії України та кафедрою соціально-політичних
дисциплін Харківського бізнес-коледжу**

У віснику розглянуто актуальні питання історії України (XVII — 30-ті рр. XX ст.). Головна увага приділена національно-демократичній революції в Україні, історіографії, політичним, економічним та культурним зрушенням першої третини XX ст.

Для викладачів, наукових працівників і студентів.

Редакційна колегія: д-р іст. наук проф. *В. І. Танцюра* (відп. ред.), *К. Д. Гурова* (відп. ред.), канд. іст. наук доц. *Д. М. Чорний* (відп. секр.), д-р іст. наук проф. *І. Г. Тупіков*, д-р іст. наук проф. *І. Ш. Черномаз*, канд. іст. наук доц. *О. М. Карпов*, канд. іст. наук доц. *Є. В. Федоров*, канд. іст. наук доц. *А. В. Шмалько*, канд. іст. наук *Л. А. Бортнік*, канд. іст. наук доц. *В. І. Семененко*, канд. іст. наук *Л. О. Радченко*.

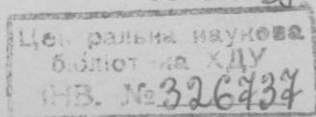
Адреса редакційної колегії: Україна, 310077, Харків, пл. Свободи, 4, державний університет, загальноуніверситетська кафедра історії України, тел. 45-71-92

0503020902-06

226-98

Замовне

X-1403P

© Харківський державний університет, Харківський бізнес-коледж, 1998

ІСТОРИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ТРУДНОЩІ, ПОШУКИ

Сьогодні треба чітко усвідомити, що українська державність хоча і стала реальністю, але зі значними відступами, непорозуміннями, хибами. Все частіше в глибинах українського суспільства виникає болюче і гостре питання: чи зможе Україна не стільки примножити свої славні справи, скільки зберегти свою суверенність, незалежність?

На жаль, змушені констатувати, що стан економіки України, подальше зростання в державі заборгованості по заробітній платі, поглиблення деморалізації та апатії серед широких верств населення не сприяють утвердженню масової української національної самосвідомості як однієї з найважливіших умов збереження і розбудови незалежної України.

Виправленню становища має сприяти широке вивчення історії України, її гіркого досвіду втрат і помилок у багатовіковій боротьбі за волю, формування історичної свідомості у кожного громадянина. Але не можна обійти мовчанням той факт, що до цього часу відсутня концепція вивчення історії в навчальних закладах України. У зв'язку з цим уже в середній школі мають місце невинувдані повтори, марна трата часу, перевантаження, надмірні ускладнення.

Історія України, як навчальний курс, починається викладанням учням п'ятих класів в двох варіантах: відповідно до програми за підручником О. Кучерука (68 год) і згідно з експериментальною програмою (68 год) В. Мисана і Ю. Олексина. Перший варіант переобтяжений широким колом історичних подій від найдавніших часів і до сьогодення. Навпаки, другий варіант відрізняється від першого полегшеним підходом до визначення як змісту курсу, так і методики вивчення окремих його тем. Більшість з них носить компілятивний, занадто популярний характер. Цей варіант також охоплює всі періоди історії України. І не просто віддати перевагу якось з цих варіантів.

У шостих класах вивчення курсу історії України повнюється і продовжується на протязі семи років за програмою, складеною в основному фахівцями вищих навчальних закладів і розрахованою на 255 годин. Програма надзвичайно складна. Вона перевантажена безліч-

цю фактографічних даних, які стають на перешкоді цілного концептуального сприйняття історії України.

Аморфність курсу історії України в середній школі поглиблюється розбивкою програмного матеріалу по уроках. Автори програми виявили неабияку сміливість: вони розписали історичний матеріал по 323 уроках. Тому створюється враження, що ми маємо справу не з програмою історії України, а з методичною розробкою. Потрапивши під вплив «урочної системи», вузівські працівники мимоволі втратили відчуття реального, коли внесли на кожен урок стільки питань і історичних фактів, що їх не зможе запам'ятати навіть фахівець. Але це ще не все. Розподіл програмного матеріалу з однієї дисципліни на сім років не витримує критики ні з теоретико-методологічної, ні з методичної точки зору: концептуальні підходи принаймні втрачають свою виразність або втрачаються зовсім, засвоєння ж матеріалу зіштовхується з відчуженням учнів.

Історія України вивчається паралельно з курсом всевітньої історії в однакових хронологічних межах за лінійним принципом. З одного боку, це добре, адже історія України є складовою частиною загальноісторичного процесу і вивчати її треба в контексті світової практики. Але в програмі з цієї дисципліни і за змістом, і за формою ще більше ускладнень. У ній більше складних питань, для неї відводиться більше годин — 374. Здається, що вікові особливості учнів складачі програми не враховують зовсім.

Дехто вважає, що історична освіта молоді повинна завершуватися на рівні середньої школи. Це серйозна помилка. Ми глибоко переконані, що формуванням історичної свідомості молоді треба займатися і у вузах, але на більш високому професійному, теоретико-методологічному рівні. Як відомо, основною і майже єдиною історичною дисципліною у навчальному процесі всіх вищих закладів освіти визначено історію України, що призвело до дублювання і значних розбіжностей.

У багатьох вузах давно дискутується питання про доцільність і правомірність викладання політичної історії України. Колишній Мінвуз України планував включити цей курс у навчальний план. Більше того, він навіть встиг визначити наукову спеціальність «Історія громадських рухів і політичних партій» як одну з найважливіших складових частин політичної історії України.

Але після злиття Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти з Міністерством освіти останнє ліквіду-

вало цю спеціальність. Воно запропонувало ректоратам реорганізувати кафедри політичної історії України на кафедри українознавства. З цього виходило, що політичну історію України, як наукову дисципліну, необхідно було анулювати і запровадити вивчення історії України. Вища атестаційна комісія зреагувала на цю подію адекватно. Вона негайно закрила спеціальність «Історія громадських рухів і політичних партій» і залишила лише одну спеціальність — «Історія України». Яких-небудь пояснень з цього приводу не давалося. Можна тільки здогадуватися, що це була хвороблива реакція на тривале панування кон'юнктурної історії, тобто такої, яка офіційно нав'язувалася, переписувалася з урахуванням політичних обставин, зумовлювалася кадровими змінами в центральних керівних органах.

Ми ж глибоко переконані, що політична історія України, як наука, має право на існування, бо вона виникла не на голому місці. У неї глибоке історичне коріння. Загальновідомо, що монументальна праця М. Грушевського «Історія України—Руси» заклала міцні підвалини для національного відродження України, правдиво відобразила історичний розвиток української нації, що було і є центральним питанням політичного життя України. На початку ХХ ст. з'явилися оригінальні праці інших авторів (Дмитра Дорошенка, Омеляна Терлецького, Степана Томашівського), пройняті ідеями державності. А це — основна прерогатива політичної історії.

В наші часи яскравим проявом високої поваги до політичної історії України стало опублікування двотомника «Історія України: нове бачення», підготовленого авторським колективом за редакцією академіка В. А. Смолія, і навчального посібника львівських авторів «Історія України» (керівник авторського колективу Ю. Зайцев).

Вивчення політичної історії України сьогодні є надзвичайно актуальною проблемою. Це пов'язано з тим, що процес побудови сучасної української держави вимагає від її керівників та народних мас високого рівня політичної культури і політичної відповідальності.

Ось чому правомірною є постановка питання про реабілітацію політичної історії України як важливої навчальної і наукової дисципліни у вищих закладах освіти України. Загальноуніверситетська кафедра історії України Харківського університету вже приступила до вирішення цієї проблеми. Для цього, перш за все, вона підготувала курс лекцій з історії України, в якому преважують соціально-політичний аспект: боротьба проти національного гніту, за волю, незалежність, національне самовиз-

начення, утворення суверенної української держави. Йдеться про етногенез українського народу, про захоплення українських земель іноземними державами (XIV — перша чверть XVII ст.), про становлення української державності (середина XVII ст.) і її занепад (кінець XVII — кінець XVIII ст.). Важливими є теми про епоху культурно-національного відродження (кінець XVIII — початок XX ст.) В наступних темах висвітлюється драматична історія боротьби народу України в умовах повалення царату і здійснення демократичних перетворень після лютого 1917 р. за національно-державне відродження і побудову Української Народної Республіки. Цей період закінчується сьогоднішнім, коли здійснилося ювілейне прагнення нашого народу — створити незалежну суверенну Українську державу.

Кафедра забезпечує курс лекцій з політичної історії України методичною літературою. Основна увага була зосереджена на розробці програми і планів семінарських занять, які вийшли друком у 1996/97 навчальному році.

Поглибленню навчального процесу сприяє наукова діяльність кафедри. Основна її наукова проблема — «Національно-визвольний рух в Україні в XIX—XX ст. Особливості Слобідської України». За останні три роки викладачами і аспірантами опубліковано три монографії, три збірника наукових праць, десятки статей. У жовтні 1996 р. кафедра видала Вісник (15 друк. арк.), в якому розглянуто актуальні питання історії України, формування та діяльність її політичних інститутів, партій, рухів та громадських організацій. Висвітлено на новій джерельній базі особливості національно-демократичної революції в Україні (1917—1921 рр.).

Але треба сказати відверто, що в загальнодержавному плані з публікацією науково-методичної літератури не все гаразд. На перший погляд нібито вирішено проблему з підручниками. На початковому етапі викладачі орієнтувалися тільки на дореволюційні видання (М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич) та радянські. Сучасні праці з історії України (інституту історії Національної академії наук України, Львівського та Харківського університетів) значною мірою позитивно вплинули на якість вивчення історії України у вищій школі. У той же час безліч регіональних курсів лекцій з історії України в науково-методологічному відношенні ускладнили справу. Деякі з них відверто слабкі, тенденційні і поверхові. І не випадково,

оскільки окремі авторські колективи пристосовують свої курси лекцій до місцевих обмежених умов. Наш аналіз стану вивчення історії України в Харківському вузівському регіоні свідчить про те, що в більшості вузів вона вивчається на протязі одного семестру у вигляді спецкурсу (всього 17 лекцій і стільки ж семінарських занять).

У цій справі конче потрібна координація. Треба чітко розділити матеріали та проблеми в підручниках для шкіл та вузів. Це завдання архіважливе. Потрібні нові підручники — більш глибокі, доказові, без наукових збочень, незаангажовані. Сьогодні, скажімо мовчазне сприйняття роботи О. Субтельного як широко розповсюдженого вузівського підручника з історії України неприпустиме.

Акцент при вивченні історії України у вищій школі треба зробити на ХХ ст., бо тільки в цьому разі можливо дати студентам розуміння сучасного суспільства.

Терміново необхідно налагодити видання хрестоматій, історичних карт та атласів з історії України. Вони майже повністю відсутні.

Вузівська аудиторія розраховує і на пошвавлення наукової історичної думки в країні. Поки що розмови про підготовку багатомної історії України залишаються розмовами. Невідомо, коли і як буде організовано видання «Української історичної енциклопедії». Між іншим, в Росії з друку вийшло вже декілька томів власної історичної енциклопедії.

Велике значення для формування історичної свідомості молоді та і всієї української нації мають пам'ятки історії та культури. Довгий час в умовах імперії вони були другорядними, малоросійськими. Багато пам'яток зруйновано. За останні роки в Україні взято на державний облік і охорону 122 тис. пам'яток історії та культури, проведено значну роботу щодо виявлення та дослідження пам'яток, підготовки текстів, ілюстрованих та картографічних матеріалів до республіканського зводу. До видавництва передано томи по Київській, Чернігівській, Харківській областях, місту Севастополю. Всього ж планується опублікувати 28 таких томів. Проте фінансування цих видань здійснюється державними органами дуже погано. Через це більше чотирьох років нічого не робиться для доопрацювання зводу по Харківській області.

У країні практично не ведуться дискусії з історичних проблем на сторінках «Українського історичного журна-

лу» і «Київської старовини», особливо з питань українського відродження. Більше того, в «Київській старовині» ще на початку 1996 р. через різне розуміння українського відродження відбувся навіть розкол редколегії. Але сталася ця подія на камерному рівні. Про відверту наукову дискусію ніхто навіть і не подумав. А підстави для такої дискусії були і залишаються серйозними. Не є таємницею, що значної шкоди справі завдають твердження про те, що Україна ніколи не була державою, не мала незалежності, а тому — нічого, мовляв, відроджувати.

Наукові конференції з питань теорії і методології історичної науки — явище надзвичайно рідкісне. За останні 5 років (15—17 листопада 1995 р.) відбулася лише одна Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи» у Харківському державному університеті.

При всьому розмаїтті проблем, що виносилися на обговорення, стрижнем розмови були питання: яка історична наука потрібна нам сьогодні, як ми маємо ставитися до нагромадженого у попередні десятиліття знання, на чому слід насамперед зосередити увагу у найближчі перспективи. Конференція дійшла висновку про те, що українська історична наука перебуває на етапі «Кризи парадигми», коли старі підходи у науці вже не працюють, а нові ще далеко не оформлені і не засвоєні науковим товариством.

Майбутнє історичної науки залежить від якості підготовки молодих фахівців. Перелік спеціальностей необхідно переглянути. Зокрема, з напрямку «Історія» з'явилося шість окремих спеціальностей, що значно ускладнює наступне працевлаштування випускників. Доцільно повернутися до колишньої спеціальності «Історик. Викладач історії і суспільно-політичних дисциплін». Спеціальності «Історія України», «Всесвітня історія», «Археологія» та інші пропонується перевести в розряд спеціалізацій.

Недоцільним вважаємо розпорошення аспірантури з історії України по більшості вузів. У Харкові в аспірантурі навчається 37 чоловік, з них — 16 чол., в основному, в технічних вузах. У Харківському авіаційному інституті навчається, наприклад, 3 чол., де відсутня навіть кафедра з історії України. Вважаємо, що базовими кафедрами по підготовці фахівців високої кваліфікації з історії України в нашому регіоні мають стати кафедри історії України Харківського університету.

На закінчення підкреслимо, що поліпшення вивчення історії України в навчальних закладах залежить багато в чому від координації зусиль усіх фахівців. Особливо викликає занепокоєння відсутність теоретичних стосунків відносно поєднання викладання історії України і розробки її наукових проблем між Міністерством освіти і Національною Академією наук України.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ (XX ст.)

Н. С. СЕРЬОГІНА, О. В. МИЛОВИДОВА

ЛЮТНЕВИЙ РУБІЖ 1917 р.: АЛЬТЕРНАТИВИ РОЗВИТКУ

Велика Жовтнева революція, котра стала яскравим і трагічним історичним явищем, набула значного відображення у вітчизняній та іноземній науковій літературі. У монографіях, добірках документів, мемуарах проаналізовано хід революції, діяльність загальноросійських та місцевих партій і організацій, поведінку головних класів, вождів та мас [3; 4; 9; 10; 12; 13; 14]. Кожен з авторів зробив свій внесок у розуміння виключно складного, багатопланового, динамічного явища, яким була революція. В останні роки науковці перейшли від її зображення як найзначнішого історичного явища до аналізу подій революції як своєрідного історичного процесу, розгляду можливих шляхів розвитку країни.

Зараз очевидно, що у 1917 р. існувало чотири можливості поступу суспільства: встановлення парламентської, демократичної республіки; перемога військової диктатури; проголошення однорідного соціалістичного уряду [11, с. 191]; перемога пролетарської соціалістичної революції. Як бачимо, Жовтнева революція не була неминучою, але й випадковою її назвати не можна. Тому, що вона відбулася, сприяв фатальний збіг як мінімум чотирьох обставин: світова війна і наступне ослаблення країни; неспроможність або небажання влади почати радикальні реформи; небувала радикалізація мас і геній Леніна.

Значною є роль Першої світової війни у визріванні революції. Війна викликала глибоку економічну кризу, господарську розруху. Фінансова система була повністю розладнана: за вісім місяців Тимчасовий уряд надрукував грошових знаків більше, ніж з 1914 до 1917 р. Конала промисловість, стояло майже 40 % крупних підприємств, у країні налічувалися сотні тисяч безробітних, голодних і розлючених, про яких А. Денікін у мемуарах «Нариси руської смуги» писав, що це — готові кадри для Червоної гвардії. І, звичайно ж, відбулося різке зниження рівня життя — із квітня 1917 р. вся країна перейшла на карткову систему, добова норма хлібу ста-

вила приблизно 400 г (3/4 фунта). Воєнне лихо спричинило до збільшення люмпенізованих шарів, які багато в чому почали визначати громадсько-політичну ситуацію в Росії. У політиці з'явився такий вагомий фактор, як людина з рушницею. До речі, всупереч твердженням більшовиків, пролетаріат відіграв у жовтневій дні досить скромну роль. Незмірно більшу — солдати і матроси, які не бажали більше воювати. А ще слід урахувати настрої 7,5 млн. біженців і 2 млн. дезертирів. Не варто забувати і про психологічний фактор війни: проливати кров і віднімати чуже життя перестало бути трагедією. Як писав Герберт Уеллс, загалом більшовики несуть за це відповідальність не значнішу, ніж, скажімо, уряд Австралії [1, с. 28].

До усіх скрут війни додалася слабкість влади, яка не зуміла почати радикальних реформ, зупинити наростання революційної хвилі. Але заради справедливості зазначимо, що історія виділила їй для цього усього вісім місяців. Багато це чи мало?

Тимчасовий уряд узаконив у країні дію найширших політичних свобод, але в умовах війни це підірвало мілітарну систему і значно послабило армію. Таким чином, Тимчасовий уряд поставив перед собою два несумісних завдання: продовження війни та забезпечення дії демократичних свобод, що стало серйозною помилкою.

Було також прийняте рішення про запровадження 8-годинного робочого дня на державних та приватних підприємствах, робітники отримали право на створення та діяльність профспілок. Але в умовах війни ці перетворення лише сприяли подальшому розладу виробництва та армії. Нерішучість та непоступливість влади особливо яскраво висвітлилася у головному питанні — про землю. У червні 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв закон про обмеження всіх земельних угод у зв'язку з підготовкою великої земельної реформи. Але з реформою не поспішав. Очікувалося, що восени того ж року земельні комітети закінчать підготовчу роботу, і уряд внесе закон про земельну реформу на затвердження Установчих зборів, а навесні 1918 р. землю законним шляхом буде передано селянам. Хоча у Росії 76 % оброблюваної землі вже належало селянам, вони вважали, під дією пропаганди, що більшість земельних площ — у власників маєтків [6, с. 151—153].

До того ж, багато хто вірив в те, що слід за всяку ціну протриматися до закінчення воєнної кампанії 1917 р., що наступний рік стане роком розгрому Німеч-

чини [6, с. 151—153]. Але часу для проведення реформи вже не було.

Не вирішив Тимчасовий уряд і національне питання. Щоправда, був ухвалений закон про рівноправність громадян усіх національностей, про можливість викладання у середніх школах рідною мовою, про повернення автономії Фінляндії та про незалежність Польщі. Фактично автономію отримала й Україна. Але довести все до юридичного оформлення Тимчасовий уряд не зміг за браком часу [6, с. 145—147].

Не знайшла вирішення й така важлива проблема, як закінчення війни. О. Керенський пізніше стверджував, що вже готувався сепаратний мир з Болгарією і Туреччиною, який планували підписати 15 листопада 1917 р. А приблизно 20 жовтня О. Керенський отримав таємне послання від міністра іноземних справ Австро-Угорщини Черніна, в якому пропонувався мир таємно від Німеччини. Представник Австро-Угорщини мав прибути 6 листопада. Прем'єр-міністр до того ж дуже сподівався на вступ у війну США з найновішими зразками зброї [8, с. 149]. Тому й не поспішали, зволікали з діями.

Пояснити пасивність Тимчасового уряду можна вкрай несприятливими умовами для реформ — адже вони вимагають злагоди в суспільстві, а також неосвіченістю нових урядових кіл, запеклою партійною боротьбою і рюз'єднаністю демократичних сил.

Аксіома — хто не поспішає з реформами, той одержує революцію.

Про слабкість уряду свідчать і урядові кризи 1917 року: квітнева та липнева.

20—21 квітня 1917 р. у Петрограді вперше пролилася кров, було кілька вбитих та поранених, почалися масові заворушення. Військовий міністр Тимчасового уряду О. Гучков запропонував застосування сили з метою покінчити з двовладдям та навести порядок у країні. Але це було б еквівалентом ще більшої крові, тому О. Гучкова в уряді підтримав лише П. Мілюков [5, с. 208].

Вирішили піти іншим шляхом. Більшість членів Тимчасового уряду вважала, що заспокоїти маси, зняти напругу невдоволення можна створенням коаліційного уряду. 5 травня 1917 р. з'явився перший коаліційний уряд за участю 6 меншовиків та есерів. Однак поява в уряді поміркованих соціалістів послабила його, адже коаліційний уряд не дуже підходить для ситуації, що швидко змінюється, коли треба діяти рішуче, а не займатися партійними дебатами. До того ж, до нього увійшли далекі

одна від одної за ідеями партії. Так, наприклад, каде́ти вважали доцільним боротися з розкладом армії зліва, соціалісти ж були за демократизацію армії. Каде́ти закликали вести війну до перемоги, а соціалісти прагнули миру без анексії і контрибуцій. Меншовики та есери відстоювали державне регулювання промисловості, а каде́ти — приватну власність, тому думка про державне регулювання викликала в них жах. Партійні амбіції та суперечки, бажання зберегти недоторканість своїх партійних програм виявилися важливішими за долю країни.

Невдовзі чотирьохсоттисячна липнева збройна демонстрація під керівництвом більшовиків (під час якої 56 чоловік загинули, а 650 дістали поранення) дала шанс Тимчасовому уряду виправити становище. Треба було придушити екстремізм раз і назавжди, покінчити з двовладдям та коаліційністю.

Тимчасовий уряд мав для цього усі можливості: нагоду, суспільну думку на своєму боці, відсутність опозиції насильницьким діям. Більшовики пішли у підпілля, до міста ввели вірні уряду війська. І уряд спробував скористатися ситуацією: було захоплено штаб більшовиків, закрито більшовицькі газети (за заклики до насильства) і розгромлено друкарню «Правди», видано наказ про арешт Леніна та заарештовано сотні більшовиків (у тому числі Каменева, Луначарського, Криленка, Коллонтай, Троцького).

Також було видано наказ про роззброєння та розпуск військових частин, які брали участь у липневих подіях, а на фронті — заборонено більшовицькі газети, політичні мітинги, відновлено смертну кару. На певний час заборонили збори на вулицях. Меншовицько-есерівський ЦВКР визнав Тимчасовий уряд «урядом порятунку революції», надавши йому необмежені повноваження.

Більшовики зазнали значних втрат. Усі газети того часу писали про крах більшовизму, про вигнання його з російського політичного життя, нарікали більшовиків «нелюдами» та «вбивцями». Але більшовики в дійсності лише причаїлися. Лідер есерів Віктор Чернов порівнював Леніна з «ванькою-встанькою»: вже майже знесилений та розбитий, лідер більшовиків неочікувано для всіх відроджувався з небуття, набравши багато нових сил. Ленін немов сталевна пружина, яка тим сильніше б'є, чим сильніше на неї тиснуть [16, с. 14].

Шанси більшовиків ставали все реальнішими. Їм допомагали: ситуація в країні, яка стрімко погіршувалася; маси, які швидко лівішали; навіть переслідування біль-

ішовиків, брутальна слава Леніна сприяли їх популярності. Допомогли також й есеро-меншовицькі Ради, які невдовзі після санкціонування проти більшовиків репресій зажадали їхнього припинення або пом'якшення, — імідж демократів заважав соціалістам діяти більш рішуче. От чому і Леніна Тимчасовий уряд не дуже ретельно шукав, і більшість заарештованих більшовиків була звільнена; вже наприкінці липня 1917 р. під іншими назвами почали виходити більшовицькі газети. Залишалася й Червона Гвардія під виглядом фабричної охорони.

Загалом, Тимчасовий уряд не зумів скористатися сприятливістю моменту в липні 1917 р., а півзаходи лише роздратували, бо свідчили про слабкість влади. А цього владі не пробачують.

Згодом реальною стала інша альтернатива — військова диктатура генерала Л. Корнілова. Багато обставин підштовхували праві сили до активізації. Економіка країни була близька до паралічу. Наприклад, через розруху на транспорті різко погіршилося продовольче постачання міст. Некращою виглядала і політична ситуація. Так, в середині серпня у кількох містах (Петрограді, Одесі, Казані) скоїлися вибухи на порохових заводах та артилерійських складах [9, с. 118]. Небувалих масштабів набула злочинність. Катастрофічно розкладалася армія, особливо після червневого наступу 1917 р., який обійшовся в 56 тисяч загиблих та поранених. Роти, полки, дивізії відмовлялися виконувати накази про наступ. 21 серпня стало відомо про падіння Риги, що створювало безпосередню загрозу для Петрограду.

Зрештою, праві сили були незадоволені фігурою О. Керенського на чолі уряду, його безпорадністю як керівника. Більшість сучасників О. Керенського вважали фатальною помилкою історії те, що вона не дала Росії лідера, спроможного врятувати її від передчасного двоюбою радикальних сил.

О. Керенський мав великі амбіції, він вважав себе рятівником Росії, полюбляв дешеві ефекти. Але головним недоліком було його роздвоєння як політика. Посол Великої Британії в Росії Дж. Бьюккенен писав, що у Керенського дві душі. Одна — душа голови держави та патріота. Інша — соціаліста та ідеаліста [2, с. 289]. Доки він знаходився під впливом першої, то видавав накази про суворі дії, але лише починав прислуховуватися до другої — його охоплював параліч, і накази залишалися мертвою буквою (наприклад, наказ про введення смертної кари на фронті) [2, с. 289].

Праві сили (промисловці, офіцерство) планували застосувати такі заходи: мілітаризацію усіх військовозобов'язаних; поширення на тил смертної кари; переведення більшості заводів, шахт, усіх залізниць на військовий стан; заборону мітингів та страйків.

Зберігався проект наказу генерала Кримова, який хотіли оприлюднити після вступу військ у Петроград. Планувалося запровадити у місті військовий стан, комендантську годину; закрити усі торговельні заклади, крім продовольчих магазинів та аптек; ввести цензуру в усіх органах друку; заборонити будь-які демонстрації та збори.

Однак корніловський заколот закінчився, так і не почавшись. Досі лишається дискусійною проблема політичних наслідків корніловщини. Але усі історики згодні з тим, що Л. Корнілов форсував виступ і не просто зазнав поразки, результати виявилися прямо протилежними тим, на які розраховували заколотники. Було порушено баланс сил, який утримував Тимчасовий уряд [14, с. 82—84; 7, с. 105—109].

Тяжкий удар по правому флангу підсилив та висунув на перший план ліві сили. Корніловщина відкрила більшовикам шлях до влади.

Ще одним фактором перемоги Жовтневої революції, як уже зазначалося, стала небувала радикалізація мас. Лютнева революція зумовила гігантський викид у політику раніше байдужих до неї людських мас зі своїми стражданнями і прагненнями, своєю агресивністю та надіями. Відіграли свою роль скрутний економічний стан, і зубожіння населення.

Революція відбувається не тому, що в суспільстві звідкілясь з'являються радикали, але й без них революцій не буває: вони вміло підігривають нетерпіння мас і організують їх. У 1917 р. більшовики залишилися єдиною партією, що не стояла біля влади, не дискредитувала себе, навпаки, набирала бали в опозиції. Це була централізована, дисциплінована, цілеспрямована й активна партія. Ф. Степун згодом писав: їх було порівняно небагато, але здавалося, що вони всюди, було в них якесь особливе мистецтво самопримноження, якийсь дар всюдисущності [15, с. 231].

Більшовики внесли в пропаганду новий підхід: діяти в агітації до кожного, пропонувати прості, сьогочасні рішення, розпалювати ненависть до заможних, збільшувати невдоволення мас і т. ін.

Нарешті, більшовики мали справжнього лідера. Можна по-різному ставитися до особи Леніна, та не можна не визнати, що це світова величина. Небагато можна згадати епізодів, щоб так чітко виявилася роль особистості в історії. Ленін запропонував своїй партії найкоротший шлях до влади і привів її до перемоги.

Список літератури: 1. *Бакулин В.* Ленин и стихийный социализм в России//Коммунист. 1990. № 15. 22. *Бьюккенен Дж.* Мемуары дипломата. М., 1991. 3. *Волкогонов Д.* Ленин. Политический портрет. М., 1994. 4. *Галили Зива.* Лидеры меньшевиков в русской революции. Социальные реалии и политическая стратегия. М., 1993. 5. *А. И. Гучков* рассказывает//Вопросы истории. 1991. № 9—10. 6. *Деникин А.* Очерки русской смуты//Вопросы истории. 1990. № 5. 7. *Його ж.* Очерки русской смуты//Вопросы истории. 1991. № 6. 8. *Керенский А.* Россия на историческом повороте//Вопросы истории. 1991. № 7—8. 9. *Рабинович А.* Большевики приходят к власти. Революция 1917 года в Петрограде. М., 1989. 10. *Його ж.* Кровавые дни. Июльское восстание 1917 года в Петрограде. М., 1992. 11. *Його ж.* Попытки формирования многопартийного демократического социалистического правительства в 1917 году в России//История СССР. 1990. № 6. 12. *Солженицын А. И.* Апрель 1917//Новый мир. 1992. № 10—12; 1993. № 3—6. 13. *Спириин Л.* Россия. 1917 год. М., 1987. 14. *1917: попытка правого переворота*//Родина. 1991. № 9—10. 15. *Франк С.* Мысли о России//Новый мир. 1991. № 6. 16. *Чернов В.* Самый крупный характер революции//Родина. 1990. № 4.

Л. О. РАДЧЕНКО, канд. іст. наук

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПОШУКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ПОЛЕМІКА ІСТОРИКІВ

З нагоди 80-річчя заснування Української Центральної Ради варто замислитися над її неоднозначним досвідом, провести науково обґрунтовані паралелі між етапом української революції початку ХХ ст. та сьогоднішнім. Адже невдала спроба української еліти включити свій народ до складу історичних націй хоч і закінчилася в 1920 р., але посіяні тоді зерна державотворення не загинули. До того ж і в незалежній Україні кінця ХХ ст. досить гостро постало питання: на якій основі будувати державу — на базі політичної нації чи етнічної. Сьогодні теж дебатується проблема політичних пріоритетів держави, пошук напрямів дипломатичної активності і потенційних союзників, шляхів подолання економічної та соціально-психологічної кризи.

Незважаючи на значну кількість видань з історії Центральної Ради, полемічних, не досить з'ясованих сюжетів не виправдано багато [19], навіть у навчальних по-

326737

сібниках та довідкових виданнях [19, с. 117]. Треба зазначити, що питання про доцільність або довготермінову реальність існування української державності інколи набуває й політичного забарвлення. Скажімо, російський історик І. Торбаков впевнений, що на сучасному етапі в Україні народився черговий історичний міф про рух української нації через століття до утвердження повної державності [28, 1996, 19 грудня, с. 5]. Висновок такого гатунку не можна ігнорувати вже тому, що перший президент Української Академії наук В. І. Вернадський у вересні 1919 року зазначав: «ідея самостійності — є новий витвір в історії українського національного відродження, що зовсім не випливає з його сутності та історії» [1, с. 257]. Зовсім не випадково він одержав 14 листопада 1918 р. звання академіка УАН, не маючи українського громадянства, хоча й проживав на території України з початку 1918 р.

До початку 90-х років буремні події в Україні 1917—1920 рр. трактувалися радянською історіографією виключно як ремінісценції та відголоски російської революції і громадянської війни. Сьогодні, коли історична наука України не вийшла за межі перехідного періоду (так вважають Я. Грицак, М. фон Хаген, І. Химка), вкрай важливо без перебільшень, «патріотичних міфів» чи песимізму проаналізувати основні віхи в діяльності Центральної Ради, засвоїти уроки минулого.

Добре відомо, що справа державотворення в Україні з весни 1917 р. перейшла до рук лідерів політичних партій, насамперед — УСДРП та УПСР. Як вірно підкреслив С. О. Телешун, всі вони залишались на позиціях культурологічної теорії націй, а треба було орієнтуватись на індивідуальний тип націй, без якого неможливо модернізувати державу. Крім того, націонал-демократи виявилися не в змозі будувати державність ні матеріально, ні психологічно. Керівне ядро Центральної Ради мало таку ж соціальну опору, як і більшовики, марило необмеженим народовладдям і швидкісною демократизацією, вміло більше руйнувати, аніж створювати [11, с. 2].

Ідеолог державницького напрямку в українській політичній думці В. Липинський був впевнений, що українці доти не стануть нацією, доки не здобудуть власної держави. Втім його опонент — український соціал-демократ Л. Юркевич (Рибалка) зреагував тут же: «Жидівська нація бачить своє відродження в Сіоні, українська на-

ція може відродитися в самостійній Україні — «се сіонізм» [2, р. 423].

Як відомо, в ролі ініціаторів та засновників Центральної Ради виступали різні політичні сили. Стосовно їхнього внеску у формування її складу, вироблення програми дій існують різні, іноді полярні точки зору. Так, Є. Х. Чикаленко підкреслював у своїх спогадах, що Рада товариства українських поступовців 4 [17] березня 1917 р. намітила лише план культурно-просвітньої роботи (скоріше всього в межах Києва.) Цю точку зору обстоював і Б. Мартос. Сучасний український вчений С. В. Кульчицький віддає ініціативу у справі політичної організації Центральної Ради виключно ТУПу [10, с. 20]. В. Залізняк вирізняв особливу заслугу студентських громад, які активно працювали над виробленням національно-політичного світогляду молоді, не відкидаючи водночас праці членів ТУПу [3, с. 544]. Колишній член Центральної Ради К. Мандзенко фактично відмовляв у державницькій позиції організаціям, що збиралися в приміщенні клубу «Родина» в Києві (мова йде саме про ТУП). Він категорично заявляв, що в ньому не існувало жодної виразної української суспільно-політичної думки, панували вишивки, борщ, ковбаса, вареники [13, с. 15]. До того ж і В. Залізняк зазначав, що ТУП тримав зв'язок не з масами, а з російськими кадетами, бо через них мав надію вплинути на Тимчасовий уряд. П. Мірчук розмірковував однозначно: українську Центральну Раду сформували самостійники під орудою М. Міхновського, М. Луценка, П. Макаренка, М. Андрієвського, В. Отаманівського, В. Шемета. Дійсно, 3 (16) березня «Братство самостійників» оголосило про створення органу, який має перетворитися в тимчасове державне правління України [14, с. 9; 22, с. 11]. Фактично зіштовхнулись дві концепції: група М. Міхновського орієнтувалася на створення передумов для проголошення державної незалежності України, а лідери ТУПу, Тимчасового українського революційного комітету в Петрограді, УСДРП захищали якнайширшу національно-територіальну автономію України у складі Російської федеративної демократичної республіки.

Хоча В. Ф. Верстюк вважає, що голова Центральної Ради М. С. Грушевський розумів федералізм як крок назустріч ідеї незалежності України, але, на наш погляд, це не зовсім узгоджується з його діями та заявами. Взагалі ідея загальнослов'янського союзу мала міцні й давні корені ще в документах Кирило-Методіївського това-

риства. Політичне забарвлення слов'янської єдності спостерігалось в працях чеських, хорватських, польських, словацьких діячів національного відродження. Не без впливу такої спадщини 18-річний М. С. Грушевський записав у щоденнику: «для мене майбутнє слов'янське братство було святе — як релігія». Після 5—6 липня 1917 р. він підтримав позицію своєї партії — УПСР, проголошуючи, що загальноросійська революція в Україні себе цілком вичерпала, треба починати українську революцію і брати владу до рук Центральної Ради. Але ж ця пропозиція, як і розуміння керівництвом іншої партії — УСДРП — федерації в ролі структури, що мала конфедеративний характер, більше пояснювалася не теоретичними пошуками, а соціально-політичною та економічною зміною кон'юнктури на теренах Російської імперії. Поглиблення державницької спрямованості Центральної Ради мало місце не внаслідок розширення національного руху, а як природна реакція на розпад центральної влади Російської імперії, як засіб запобігти занепаду й усобицям [9, с. 53]. Дійсно, з липня 1917 р. розпад влади різко прискорився, виросла злочинність, величезні черги вишиковувалися за хлібом, збільшувався дефіцит бюджету, зложивання чиновників та органів місцевого самоврядування стали майже нормою. Дошкуляла матеріальна скрута, бо криза та війна обмежили доступ в Україну товарів широкого вжитку з інших регіонів імперії та Заходу, а суто українських малося не більше 17 %.

На початку ХХ ст. свідомість більшості українців знаходилася на етнічному, а не на національному рівні [4, с. 22]. Демократичні та соціалістичні гасла нівелювали державницькі ідеали, зробили опонентами Центральної Ради найбільш авторитетний прошарок на селі — заможних хазяїв. На I Всеукраїнському селянському з'їзді (25 травня — 2 червня 1917 р.) більшість з 2500 делегатів дійшла висновку: тільки соціалістичний ідеал забезпечить життєву силу, тому приватну власність на землю необхідно знищити, поміщицькі економії віддати сільськогосподарським товариствам — осередкам майбутнього соціалістичного господарства. З'їзд вирішив анулювати всі земельні угоди, складені після 1 березня 1917 р., ввести заборону на продаж, заставу, довготривалу оренду та роздріблення земельних ділянок [31, 1917, № 24, с. 11]. Дивуватися таким рішенням не треба, бо психологія не тільки люмпенізованої частини села виявилася вразливою до квазімарксистських утопій. Адже за кіль-

ка років до цього цілком освічений В. К. Винниченко був впевнений: «тільки один марксизм дає задоволення своєму непереможному, вічному бажанню людини заглянути в майбутнє» [27, 1914, № 3, с. 11].

Тому ніяк не можна погодитися з харківським істориком В. Я. Білоцерківським, який зазначав, що національну (по суті «комплексну») революцію 1917—1921 рр. характеризувало наростання національної свідомості, патріотичних поривань, державницьких домагань більшості народу, його етнічна зрілість [5, с. 107]. Та й структура тогочасного українського суспільства залишалась деформованою, на стадії напівфеодалізму, бо представництво українців серед сільськогосподарського і промислового контингенту підприємців значно поступалося кількості російської, єврейської, польської буржуазії. Можна лише пожалкувати, що В. Винниченко вважав відсутність сильного прошарку української буржуазії не доказом заторможеного розвитку, а позитивною якістю суспільства. Неможливо погодитись і з романтичною тезою М. Грушевського, проголошеною у вересні 1917 р. на з'їзді недержавних народів Росії: українська демократія і українська народність — тотожні.

Не лише залежність від перебігу подій у центральній Росії, але й довготривалий стратегічний курс на збереження Тимчасового уряду, який стрімко втрачав важелі управління, намагання М. Грушевського реанімувати ідеї Кирило-Мефодіївського братства про всеслов'янську федерацію, фантастичні в ситуації загальної кризи та війни, заклики до самоврядування американського або швейцарського типу (і це за відсутності громадянського суспільства!) примушувало Центральну Раду, за словами І. В. Хміль, рухатися у фарватері подій [23, с. 28—29]. Майже в унісон голові Центральної Ради, його замісник С. О. Єфремов мріяв про створення такої федерації, де б Україна грала видатну роль [24, р. 7]. Втім, майбутній академік взагалі облишив через короткий час діяльність у парламенті, зайнявшись науковою роботою.

Розрив між гіпертрофованою національною ідеєю [15, с. 17] та неможливістю реалізації аграрної проблеми без примусового відчуження приватновласницьких земель відштовхнув від Центральної Ради більшість сільського населення. Мали рацію російські емігранти, коли на початку 20-х років зазначали: «Більшовики соціальним ножом зрізали український сепаратистський націоналізм» [16, с. 45].

Згідно з класичною схемою багатьох істориків української діаспори, деяких вітчизняних вчених, Центральна Рада загинула в основному через більшовицькі інтриги, агресію радянської Росії, а пізніше її краху сприяла Німеччина. Але ж тривалий час більшовики Криворіжжя, Донбасу, Одеси та Харкова згоджувалися лідирувати у південно-східному регіоні, залишивши Центральній Раді владу на Правобережжі. Частина членів майбутньої КП(б)У вважала: нехай Центральна Рада стане радянською інституцією, а більшовики будуть у ній працювати, завойовуючи більшість. Не зовсім однозначними були й позиції В. Леніна та Л. Троцького, а В. О. Антонов-Овсієнко довго не погоджувався дати війська для наступу на Київ у січні 1918 р.

На місцях ситуація складалася ще більш заплутаною: у Полтаві до середини грудня 1917 р. організації УСДРП та РСДРП вели переговори про злиття обох партій, а газета більшовиків «Молот» іменувала Центральну Раду органом робітників та селян і закликала трудящих захистити її власними грудьми. Добре відомо, що майбутній військовий міністр в уряді радянської України В. М. Шахрай та його співавтор по памфлету «До хвилі» С. М. Мазлах (Робсман) гаряче підтримали I та III універсали Центральної Ради. Нагадаємо, що в № 176 «Робітничої газети» (орган УСДРП) за листопад 1917 р. зазначалося: «Український народ не забуде тих послуг, які йому надали більшовики, що повстали проти російського імпералізму... Українській демократії не треба було боятися переходу влади до рук Рад, бо цей перехід не загрожував її національним прагненням» [29, 1920, № 3, с. 137].

На протязі кількох останніх років увагу вітчизняних авторів привертає питання про боротьбу представників двох основних концепцій у військовій політиці — національно-територіальної українізації армії колишньої Російської імперії та національних збройних сил. Ці процеси тісно пов'язувалися зі стихійним рухом національно-культурної українізації військових частин. Але ніяк не можна трактувати рішення II Універсалу як просування вперед процесу українізації армії [20, с. 27], бо створення військових одиниць з українців в ньому дозволялося, як вірно зауважують А. Панюк і М. Рожик, тільки з санкції військового міністра Росії [18, с. 61]. До того ж виділення українців в окремі частини у військах Південно-Західного, Румунського та інших фронтів, почалося знизу (в основному з травня 1917 р.), тому

зустрічало опір армійського командування. Але не тільки Мала Рада вважала, що українізувати треба лише запасні тилові полки, а стосовно фронтових, то це прерогатива винятково міністерства військових справ Росії. А голова Харківського українського комітету Г. Хоткевич заявляв, що на фронті ніякої українізації взагалі провадити не можна [30, 1917, 8 квіт.].

Вірно зазначив Ф. Г. Турченко, що українізацію в армії ініціювало створене ще в 1914 р. студентами-українцями Варшавського університету «Братство самостійників» [22, с. 14], лідером якого був В. Отаманівський. За межами цього процесу Ф. Турченко чомусь залишив Українську народну партію та Союз української державності, які теж займалися створенням українізованих полків. Лідери ж Центральної Ради устами М. Грушевського заявляли, що втручання України до військової справи не передбачається, взагалі армія, поліція, митниці та в'язниці — це майже однакове зло [6, с. 232]. Гасло організації українізованих частин голова Центральної Ради зобразив лише як засіб боротьби з дезорганізацією фронту. Боячись будь-якого натяку на створення власних збройних сил, діячі Центральної Ради добре насолити самостійникам: коли братство почало формувати в Києві українську кінну сотню, влада організувала саботаж поставок продовольства кіннотникам, і частина розклася [17, с. 98—100].

Як підкреслив Г. Васькович, українізація війська слугувала Центральній Раді важливим агітаційно-пропагандистським засобом для підвищення авторитету. Намагаючись будь-що зберегти Росію як федерацію регіонів колишньої імперії, М. Грушевський вважав: «створення української національної армії буде ударом у спину петроградським діячам». Саме з цих причин всі три Всеукраїнські військові з'їзди обговорювали тільки загальнополітичні питання, а не військово-технічні, до того ж більшість рішень носила, як правило, декларативний характер, а їх виконання майже не контролювалося [25, с. 8].

Неможливо згодитися з В. Кедровським, який доводив, що на I Всеукраїнському військовому з'їзді С. В. Петлюра закликав до створення української армії [8, с. 54]. Але ж навіть свято «Білої квітки», яке провели у червні 1917 р. юнкери військової школи ім. Хмельницького під патронажем його ініціатора М. Міхновського, він назвав українською самостійною контрреволюцією, загрозою єдиному загальноросійському революційному

фронту. На II військовому з'їзді С. Петлюра з обуренням відкинув заклики єсера І. Гаврилюка до створення українських збройних сил, підтримавши потім проведення над оратором партійно-фракційного суду [17, с. 272—273]. Тому не міг І Український військовий з'їзд покласти на С. Петлюру завдання формувати національне військо, як це стверджує В. Сергійчук [26, 1996, 20 червня, с. 11].

У той же час російський історик І. Л. Афанасьєв впевнений, що прийняте Тимчасовим урядом рішення про непідсудність членів УГВК компетенції військового трибуна надало сміливості С. Петлюрі, котрий начебто зрозумів слабкість петроградської влади [7, с. 327]. С. Кульчицький дійшов висновку, що український рух у військах завдяки терплячій роботі С. Петлюри став нездоланою силою в тилу й на фронті [10, с. 9]. Це не зовсім так, бо, як підкреслює В. Солдатенко, С. Петлюра діяв тоді, як правило, імпульсивно, був схильним до гучних ефектів, показного радикалізму [32, 1993, № 7—8, с. 22].

Неясно, скільки ж насправді дивізій було українізовано, хоча б тільки в культурно-освітньому плані. 13 грудня 1917 р. С. Петлюра на зустрічі з представниками країн Антанти обіцяв вислати на фронт 500-тисячну українську армію, не знаючи фактично, яку кількість солдатів має в розпорядженні: 70 чи 400 тисяч. У період, коли максимальна небезпека загрожувала саме УНР, Центральна Рада не заперечувала проти допомоги військовими формуваннями фінським діячам, китайській владі в Маньчжурії, уклала договір з Вірменією про відправку на Кавказ української народної міліції, вела переговори стосовно аналогічної акції з Грузією, Сибіром та іншими регіонами [12, с. 57].

Можна погодитися з Я. Тимченком, який вважає, що соціалісти Центральної Ради заполітизували армію, тому надія на 140 тис. багнетів і шабель у 1918 р. виявилася для них примарною [21, с. 66, 107].

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що невдачі Центральної Ради були обумовлені цілим комплексом факторів, деякі з котрих ми вказали. Однак стосовно багатьох перипетій, діючих осіб, характеру концепцій та їх змін у пріоритетних напрямках все ще відсутня необхідна ясність і глибина.

Список літератури: 1. Вернадский В. И. Публицистические статьи. М., 1995. 2. Жук А. До історії української політичної думки перед (першою) світовою війною//Harvard Ukrainian Studies. Special issue

(Cambridge). 1985. vol. IX. №³/₄ 3. *Залізник В.* Розвиток державної влади на Україні ((Шляхи) Львів). 1917. № 4. 4. *Грицак Я. Й.* Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми: Автореф. дис... д-ра іст. наук. К., 1996. 5. *Білоцерковський В. Я.* Питання аналізу та використання праць радянських істориків//Історична наука на порозі XXI століття... Х., 1995. 6. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. 7. *Афанасьєв Н. Л.* Проблеми двоєвладдя і національні рухи в Україні та в Закавказзі//Анатомія революції. 1917 год в Росії: массы, партія, влада. СПб., 1994. 8. *Кедровський В.* 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часи Української Центральної Ради. Вінніпег, 1967. 9. *Калиновський В. С., Трофанчук Г. І.* Питання правоохоронної діяльності уряду Центральної Ради//Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку. Х., 1995. 10. *Кульчицький С. В.* УРСР в добу «воєнного комунізму» (1917—1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1994. 11. *Клименко-Мудрий В. С.* Національно-демократичний рух за часів української держави гетьмана Скоропадського: Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1997. 12. *Лихолат А. В.* Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.) М., 1954. 13. *Мандзенко К.* Петлюра, петлюрівці, петлюрівство//Альманах Українського народного союзу на рік 1979. Джерзі Сіті; Нью-Йорк, 1979. 14. *Мірчук П.* Трагічна перемога. К., 1991. 15. *Музика І. В.* Ідея багатопартійності в українській політико-правовій думці та державотворчій практиці останньої чверті XIX ст. — першій чверті XX ст.: Автореф. дис... канд. юрид. наук. К., 1996. 16. *Малик Я.* Земельне питання в Україні у 1917—1920 рр.//Науковий збірник Українського вільного університету. Мюнхен; Львів, 1995. 17. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918. Львів, 1994. 18. *Панюк А., Рожик М.* Історія становлення української державності. Львів, 1995. 19. *Радченко Л. О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років. Х., 1996. 20. *Солдатенко В. Ф.* Центральна Рада та українізація армії//Укр. іст. журн. 1992. № 6. 21. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). К.; Львів, 1996. 22. *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. Ч. I. (1917—1945 рр.). 10 клас. К., 1994. 23. *Хміль І. В.* На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6—8 квітня 1917 р.). К., 1994. 24. *Stoiko W.* Ukrainian National Aspirations and the Russian Provisional Government//The Ukraine, 1917—1921. A Study in Revolution. Harvard, 1977. 25. *Symon Pellura.* Zum 100. Geburtstag. München., 1979. 26. *Голос України* (К). 27. *Маяк* (К). 28. *НГ* — сценарій (М). (Додаток до «Независимой газеты»). 29. *Коммунист:* Орган Київського губкому КП(б)У. 30. *Рідний край* (Харків). 31. *Союз* (Екатеринодар). 32. *Укр. іст. журн.*

ПАРЛАМЕНТСЬКА МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ
В КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ:
1917—1920 рр.

Парламентаризм є однією з головних засад політичної системи сучасної України. Її стабільність і розвиток, який проходить в суперечці з альтернативною радянською концепцією, залежить від багатьох чинників, серед яких не останнє місце повинно займати вивчення історичної спадщини. Така альтернатива у виборі державотворчої моделі вже була наявною в попередній період існування Української держави, що зайвий раз підкреслює спіралеподібний розвиток історії.

Дана стаття покликана висвітлити процес зародження та розвитку парламентської моделі організації влади в розробках українських партій періоду Національно-демократичної революції. Особливий наголос зроблено на розкритті характеру протиборства цієї та радянської моделей, наявній тогочасній державотворчій альтернативі. Що стосується значення парламентської концепції, то воно тут передусім концентрується на рівні її реалізації українськими владними структурами.

Проблема організації влади є однією з основних в революційному процесі взагалі. Не була виключенням у цьому відношенні і Російська імперія, в якій одразу ж після Лютневої революції 1917 р. ця проблема набула великої ваги. Тут слід враховувати, що деспотичний царський режим існував протягом віків, а тому зрозумілим є те, що в цій імперії майже не було традицій державотворення. Єдиним виключенням з цього правила був короткий період існування Державної Думи, діяльність якої в цілому перебувала під жорстким контролем царської влади і була призупинена саме у зв'язку зі спробою вирватися хоча б частково з-під її опіки. Також безрезультативною була і доля різних проектів реформування влади, що інколи виникали в ті чи інші часи її існування.

Тому на шляху державотворення як загальноросійського, так і українського, особливо в його початковій фазі, були значні труднощі. Це ж в цілому стосується і державотворчих партійних концепцій. Важливу роль у поліпшенні справи для українців тут мало зіграти використання західноєвропейського досвіду — як партійного, так і державного, зокрема, вже на той час ефективно діючого парламентського зразка.

У загальноросійському масштабі вже навесні 1917 р. дискутувалися дві державотворчі концепції: парламентська і радянська. Відомо, що за останньою в той час стояли лише більшовики, у меншовицькому варіанті за радами закріплювалися функції консолідації трудящих мас. Такої ж думки були і російські есери. В тогочасній Росії існували й відповідні двом державотворчим концепціям політичні організації: Тимчасовий уряд та Ради робітничих та селянських депутатів, щоправда, остання — з урахуванням вищезначених обставин.

Особливістю України було те, що до загальноросійських політичних організмів додавався і національно-демократичний — Центральна Рада, політика якої відрізнялася толерантним ставленням до загальноросійських та українських організацій та рухів.

Навесні 1917 р. для переважної більшості українських політичних лідерів проблеми у виборі державотворчої моделі не існувало: вони були прихильниками парламентаризму, доцільність якого не ставилася під сумнів. Таке бачення перспектив розвитку політичної системи впливало з аналізу ситуації, що склалася в ті часи в Україні. Зокрема, вважалося, що революція має вирішити задачу буржуазно-демократичної перебудови суспільства, якій і повинна відповідати вищеназвана форма організації влади.

Безперечним є й те, що соціалістична спрямованість більшості українських партій не чинила безпосереднього впливу на характер їх державотворчих моделей, зокрема, в першій половині 1917 р. Аналіз їх програмних документів і тактичної лінії дозволяє зробити висновок: соціалістичний лад, прогресивність якого у порівнянні з капіталізмом не викликала сумнівів, повинен з'явитись у відносно далекому майбутньому, на основі якісно нових суспільних відносин [2, с. 7—11, 15—17; 3, с. 3—4].

Власне характер українських партійно-політичних парламентських концепцій загалом не відрізнявся від загальноприйнятих на ті часи орієнтирів, характерних для західноєвропейської політичної думки. Так, парламент наділявся функціями вищої законодавчої влади, виконавча ж влада покладалася на Раду міністрів, яка повинна бути відповідальною перед парламентом. При цьому в програмах усіх партій малися вказівки на пряме, загальне, таємне виборче право. Але в конкретних розробках цієї моделі були суттєві розбіжності. Наприклад, в програмних розробках Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), які в цьому відношенні базува-

лися на доктрині своєї попередниці — Української народної партії (УНП), зазначалося, що в Україні необхідно ввести президентську республіку [2, с. 56—57]. Українські есери, навпаки, виступали за демократично-республіканську форму правління без президента [2, с. 18]. Особливість бачення проблеми українськими соціал-демократами полягала в інших принципових моментах, а саме: 1. «Народне законодавство». 2. Пропорційне представництво політичних партій у парламенті [2, с. 9].

Варто зазначити, що не суперечили парламентській концепції й організації, які тяжіли до монархічного режиму. Зокрема, такою організацією була Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). Так, у березні 1918 р. на нараді її керівників вказувалося, що лише монархічна ідея може забезпечити стабільність у державі [14, с. 56]. Час найбільш активного відстоювання цієї позиції припадає на період Української держави П. Скоропадського, що проливає додаткове світло на з'ясування причин такої настроєності. В розробках цієї партії монархічні переконання не суперечили принципам парламентаризму, оскільки її члени не сумнівалися в тому, що монархія повинна бути конституційною. Так, в жовтні 1918 р. на з'їзді УДХП була прийнята резолюція, в якій підкреслювалося, що партія «стоїть за незалежну самостійну Українську державу з конституційним ладом, форми якого визначить сам народ на I-му українському Сеймі, що вийде з загального, рівного, таємного й безпосереднього голосування» [9, с. 72]. До речі, саме до такого переустрою тяжіла й гетьманська держава, яка в своїй політиці поєднувала монархічні і конституційні принципи. Таку ж спрямованість мала й Українська трудова партія. Тому не випадковим здається, що її лідери обговорювали питання щодо тісної взаємодії з хліборобами-демократами, яка могла б стати підґрунтям для злиття цих партій в єдину організацію [15, с. 44].

До жовтня 1917 р. протистояння між парламентською і радянською концепціями ще перебувало в зародковому стані і не набуло антагоністичних проявів, що пояснюється, насамперед, відносною слабкістю основних носіїв останньої — більшовиків. У цей час у стосунках між ними ще не існувало, як вважалося, нездоланного бар'єру. Зокрема, українськими партіями Ради розглядалися виключно як органи революційної боротьби трудящих та їх самоорганізації. У цьому аспекті характерна резолюція IV конгресу УСДРП (жовтень 1917 р.), в якій Радам

відводилося місце політичних центрів демократії в Україні [6, 1917, 27 жовт.]. Отже, стає зрозумілою позиція представників цієї партії, наприклад, на засіданнях Київської Ради робітничих депутатів. Так, на одному з таких засідань, яке відбулося 24 травня, українські соціал-демократи виступили проти вимог більшовиків щодо переходу влади до радянських установ. «Ми, українські соціалісти, — писала у звіті «Робітнича газета», — повинні рішуче застерегти від проведення у життя цього небезпечного експерименту» [6, 1917, 24 трав.]. Таку ж думку відносно функцій радянських організацій мали й інші тогочасні українські партії. Зокрема, Всеукраїнська Рада селянських депутатів на чолі з українськими есерами прийняла 4 вересня 1917 р. резолюцію «Про сучасний момент», в якій визнавалася необхідність існування в Україні Рад селянських, солдатських та робітничих депутатів «як революційно-демократичних організацій» [4, 1917, 5 верес.].

Загальновідомо, що представники тогочасних українських партій (соціал-демократи, есери та соціалісти-федералісти) входили до Рад різних рівнів, а більшовики, які працювали в Україні, до жовтня 1917 р. мали своїх представників у Центральній Раді. Цікаво, що сама Центральна Рада значною мірою формувалася шляхом представництва від Рад. Так, згідно з відповідним рішенням пленуму УЦР від 11 липня 1917 р. до її складу увійшло 212 депутатів від селянських Рад, 132 — від Рад військових депутатів, 100 представників — від Рад робітничих депутатів [7, с. 141].

До речі, і самі більшовики на протязі квітня — вересня зазнали значної еволюції на шляху до сприйняття органів «революційної демократії» як єдиної форми організації влади, спроможної вирішити питання соціалістичної революції.

Вихою у процесі державотворення — як загальноросійського, так і українського — була Жовтнева революція. Саме вона відкрила шлях реальному протистоянню політичних сил — носіїв двох названих владних концепцій. Більшовики, зваливши Тимчасовий Уряд, проголосили Ради найвищими і єдиними державно-політичними органами, і цим рішенням остаточно відкинули будь-яку альтернативу організації влади. Також слід враховувати те, що з цього часу з'явилися підвалини для більшовизації (а разом з цим і сприйняття відповідної концепції державотворення) частини українського населення, які полягали, насамперед, в привабливості радикальних гасел російських комуністів.

Привабливість радянської форми організації влади, з одного боку, була зрозумілою і для українських соціалістів. Як вже зазначалося, вони в цілому слушно вважали, що саме ці органи краще і глибше віддзеркалюють інтереси трудящих: пролетарів і селян. Тут слід підкреслити, що саме соціалістичні партії намагалися детермінувати і захищати інтереси тих соціальних категорій, які складали основу Рад. З іншого ж боку, для них було зрозумілим і те, що радянська модель має й численні недоліки. Насамперед, вони чітко уявляли, що ця модель залишає поза бортом державотворення певні верстви населення, а це, в свою чергу, ставило під сумнів її демократичність, а тому й обґрунтованість як форми організації влади.

Характерно, що в УСДРП до жовтня 1917 р. виникла дискусія, сутність якої полягала в такому: парламентська концепція передбачає залучення до влади представників усіх верств населення, в тому числі й буржуазію, можливість співробітництва з якою частина соціал-демократів ставила під сумнів. Причинність тут полягала не в переході до соціалізму, який передбачали більшовики, а в характері партії, головним завданням якої було відображення і захист інтересів пролетарів. Так, на IV з'їзді партії, що відбувся 13—16 жовтня 1917 р., вже лунали заклики до прийняття принципу «однорідної соціалістичної влади». Зокрема, один з ідеологів УСДРП В. Садовський в своїй доповіді зазначав, що саме пролетаріат, виходячи з класової спрямованості партії, повинен стати основною рушійною силою формування влади [6, 1917, 16 жовт.]. Згодом на еволюцію українських соціал-демократів значно вплинула Жовтнева революція. Зокрема, як вже підкреслювалося, вона сприяла значному посиленню позицій більшовиків — основних носіїв радянської моделі. При цьому аргументи українських борців з «нетрудовими елементами» набули додаткової принциповості, про що свідчать їх виступи на VI конгресі УСДРП (10—12 січня 1919 р.) [6, 1919, 11 січ.]. Але заяви опонентів, як це впливає з наведених нижче прикладів, вказують на те, що вони не бажали відкидати принципи парламентаризму заради якоїсь (хоча і власної) партійної моделі. Так, на I Всеукраїнському робітничому з'їзді (14—17 липня 1917 р.) В. Винниченко, відображаючи погляди партійної більшості, заявляв: «...зادля того, щоб відповідальність розділити на всі класи, треба, щоб і в нашому парламенті всі вони мали своїх представників» [6, 1917, 15 лип.]. Аргу-

мент на користь парламентської концепції залишався сталим: влада Рад є недемократичною організацією. Досить влучно з цього приводу висловився на VI конгресі соціал-демократів І. Мазепа: «Влада УНР не має права відбирати політичні права за соціальним походженням» [13, с. 58].

Існуюча альтернатива державотворчих концепцій значно впливала на позиції українських партій, що досить часто призводило до певних сумнівів, хитання між двома державотворчими моделями. З одного боку, зовні привабливі радикальні гасла лєнінців помітно посилювали позиції прихильників влади рад в Україні. З іншого, характер впровадження радянської влади більшовиками був постійним і достатньо вагомим імпульсом негативного ставлення як до цієї політичної сили, так і до відповідної ідеї взагалі. В цих умовах українські партії, які вже давно і свідомо перейшли на позиції незалежності України, почали переглядати навіть власні парламентські принципи. Основний аргумент на користь такої еволюції досить виразно висловили, наприклад, соціалісти-революціонери М. Шаповал і О. Янко. На Державній нараді 16 січня 1919 р. вони намагалися переконати своїх колег у тому, що проголошення української радянської влади врятує Україну від російської більшовицької окупації [13, с. 58].

Основним завданням українських партійних лідерів став пошук такої політичної формули, яка могла б утримати народні маси при українській національній ідеї. Цим пояснюється така закономірність: посилення в середовищі українських керівників «радянської» фразеології припадало на періоди найбільших успіхів, яких досягали більшовики в Україні. Про це свідчить, зокрема, їх політична лінія на початку 1919 р. Пригадаємо, що в той час більшовики досягли значних успіхів у боротьбі за українські землі. Слід визнати, що вони ґрунтувалися не лише на силі зброї, а й на популярності відповідної політичної доктрини. Більшовицькі гасла, які спершу були націлені на найменш свідомі верстви населення, з часом все більше розповсюджувалися в українському суспільстві. Почин наприкінці січня 1919 р. зробили українські соціалісти-революціонери. Так, 28 січня на партійній конференції представники переважаючої тут центральної течії заявили, що стали на ґрунт соціалістичної революції і прийняли радянську форму влади. У прийнятій за їх наполяганням резолюції підкреслювалося: «Велика українська революція з національно-полі-

тичної розвинулась в революцію соціальну, зберегти і закріпити здобутки соціальної революції зможуть лише класові органи, тому конференція УПСР визнає за необхідне, аби влада перейшла до рук класових органів, себто рад селянських і робітничих депутатів» [4, 1919, 28 січ.]. При цьому, як це впливає з тогочасних партійних листівок та прокламацій, особливо підкреслювалася вимога повної рівноправності селян з промисловими робітниками [11, с. 85]. А вже весною цього року на основі хвилі безперервних селянських антибільшовицьких повстань народилася формула «селянських рад» [11, с. 89]. Характерно, що повстанці досить часто гуртувалися навколо гасла: «За владу Рад, але без комуністів». Неможливо визначити конкретних авторів цих останніх гасел, а тому можемо говорити про співавторство селянських мас та їхнього політичного авангарду.

Наступним проявом розповсюдження радянської концепції стали підсумки переговорів ЦК УСДРП та ЦК УПСР з «незалежними» соціал-демократами, які відбулися 22 березня 1919 р. у Кам'янець-Подільському. Підписаний договір став свідченням порозуміння цих політичних сил щодо спільної політичної платформи та політичних дій. У цьому аспекті викликають цікавість два положення цих документів: 1. Україна є самостійною і незалежною республікою. 2. Влада в Українській республіці повинна належати Радам робітничих і селянських депутатів [1, ф. 4657, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2]. З цього приводу виникає закономірне питання щодо визначення міри сприйняття влади Рад українськими соціалістами. В історичній думці немає єдиного погляду на цю проблему. Наприклад, М. Стахів вищевказану міжпартійну угоду називає державним переворотом, оскільки, на його думку, «автори цих документів стали на ґрунт Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим самим відкинули концепцію УНР і Конституцію від 28 січня 1919 року» [12, с. 170]. На особисту ж думку автора цього дослідження, основну роль у сприйнятті українськими соціалістами радянської моделі зіграли тактичні розрахунки. Як вже зазначалося, в певний час українці все більш тяжіли саме до такої форми залучення мас до управління державою, а тому адекватною мірою змінювалися і партійні державотворчі концепції.

Характерно, що в подальшому поступове послаблення позицій більшовиків в Україні призвело до відповідного падіння авторитету радянської моделі. Варто зазначити, що 6 квітня 1919 р. в Рівному керівники УСДРП та

УПСР знову зібралися для обговорення питання про владу в УНР. Але на цій нараді мова вже не йшла про встановлення в Україні влади Рад [14, с. 118]. У серпні цього ж року УСДРП та УПСР остаточно повернулися до ідеї парламентаризму, про що свідчить, наприклад, характер нових умов для подальшого співробітництва, які були розроблені і прийняті на спільній нараді керівників цих партій. Зокрема, в них мова йшла про визнання принципу «широкої демократії», а також про те, що вибори до владних установ — як місцевих, так і центральних — повинні провадитися на основі загального виборчого права [12, с. 175].

Хитання в державотворчих концепціях були характерними саме для соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Інші ж українські політичні організації постійно були одностайними у негативному ставленні до радянської моделі. У цьому аспекті показовою є позиція УПСФ. Так, один з її лідерів О. Шульгін у статті «Самостійна українська держава і федералізм», яка мала програмне значення, підкреслював, що українську державність може врятувати єднання усіх українських патріотичних сил, «без різниці партій і націй». Він намагався переконати українських соціалістів в тому, що «буржуазія зможе і повинна взяти участь у державному будівництві нарівні з представниками інших соціальних груп» [5, 1918, 4 квіт.]. В центральному органі УПСФ постійно підкреслювалося, що до державної роботи слід залучати «всі живі сили України, всі нації та класи», а тому з цією метою пропонувалося скликання «тимчасового демократичного парламенту» [5, 1919, 18 січ.]. Така настроєність у середовищі соціалістів-федералістів спричинила ідею міжпартійного єднання на антирадянській основі, до якого планувалося залучити Трудову партію, хліборобів-демократів та Народно-республіканську партію [5, 1919, 18 січ.].

Притаманні українським соціалістам хитання між двома державотворчими концепціями можна пояснити основними причинами: з одного боку, їхньою класовою природою та бажанням йти у фарватері настроїв політизованих верств трудящих, а з іншого — незалежницькими переконаннями й розумінням необхідності співпраці на цьому ґрунті з усіма групами українських патріотів. Звідси й випливали аргументи «за» і «проти» відносно обох державотворчих моделей. Але незалежно від цих аргументів слід зазначити, що саме хитання призвело до край негативних наслідків як для українських пар-

тійних організацій, що були йому підвладні, так і для тогочасного українського національно-визвольного та державницького руху взагалі. Насамперед відсутність міцного державотворчого стрижня помітною мірою впливала на падіння загального авторитету українських соціал-демократів та есерів. Сам характер подій вимагав сталих і принципових рішень, а їх досить часто просто не існувало. Слід також враховувати, що саме представники найбільш вразливих у державотворчому відношенні партій й визначали правлячий курс українських урядів. А це, в свою чергу, призводило до хитань у владній політиці.

Період Центральної Ради був найбільш сприятливим і плодотворим у справі парламентського будівництва. В той час ще не набула достатнього розповсюдження радянська форма — альтернатива парламентській концепції. Українська ж влада, навпаки, отримувала деякий час більш-менш сталу підтримку з боку трудящих мас.

У період Директорії владна українська структура набула іншого забарвлення. Логічним було б вважати, що власне Директорія, яка прийшла до влади після існування гетьманської Української держави великою мірою завдяки парламентським гаслам, повинна була впроваджувати в життя саме цю концепцію. Але такого свого завдання вона не змогла виконати. За висловами сучасних дослідників, Директорія УНР визначається як революційний орган з диктаторськими правами, обіймаючий законодавчу, виконавчу та судову влади [10, с. 126]. До цього її спонукала передусім боротьба за владу в Україні, яка на протязі 1919 р. точилася майже безперервно. Така суперечливість «слів» і «діла» великою мірою підкріплює тезу щодо неможливості впровадження парламентських засад в умовах тогочасних конфліктів і збройної боротьби.

Самі партійні лідери в той час почали наполягати на утворенні позапартійної і позапарламентської влади, яка могла б вивести країну з кризи і врятувати українську державність [1, ф. 1429, оп. 1, спр. 2, арк. 8, 33]. Парламентські ж переконання за таких умов призводили до постійних тактичних хитань: від диктаторського курсу до парламентаризму, і навпаки. Так, 29 червня 1919 р. 20 українських політиків, в основному представники партії соціалістів-федералістів, опублікували в пресі «Меморандум», в якому вимагали реформувати Директорію в «тимчасове одноособове президентство з певною тимчасовою конституцією» [9, с. 91]. 11 січня 1920 р.

представники УПСФ, УДХП, УПСС та УПСР утворили в Кам'янець-Подільському Всеукраїнську Національну Раду, яка поставила за мету усунути Директорію, яка сама фактично перестала існувати, скликати Державний Сейм (передпарламент) і оголосити тимчасову конституцію Народної Республіки. Після тривалих переговорів з урядом Головний отаман військ УНР С. Петлюра пообіцяв виробити і прийняти конституцію. Але внаслідок подальших подій та обставин ці проекти залишилися лише на папері.

Таким чином, наведений матеріал в першу чергу вказує на те, що державотворчі проекти та концепції займали важливе місце в теоретичній діяльності українських політичних партій. Їх лідери добре розуміли, що після тривалого періоду бездержавності становлення і саме існування держави України значною мірою залежить від ефективності обраного правлячого курсу.

Спершу в партійних розробках фігурувала виключно парламентська модель організації влади. Слід особливо підкреслити, що саме таку модель відстоювали і соціалістичні партії. Переважна більшість їх представників слушно вважала, що класовий характер партії не повинен суперечити такій владній формулі, яка б відображала інтереси всіх прошарків суспільства. Що стосується шляхів втілення парламентської моделі в життя, то тут єдності не було. Спектр коливань — президентсько-парламентська чи просто парламентська модель — залежав від загальної спрямованості партій. До першої ідеї схилились організації монархічного та загально-демократичного характеру, до другої ж — соціалісти.

Що стосується еволюції державотворчих партійних концепцій, то необхідно підкреслити важливе значення в цьому процесі загальноросійських подій, особливо переходу до влади більшовиків. Слід визнати той факт, що авторитет більшовиків — основних носіїв радянської моделі — базувався не лише на військово-політичному насиллі, а й на інших факторах, серед яких чи не найголовнішим була ідея влади рад. Питання щодо того, якою мірою така форма влади відповідає своїй назві, виходить за рамки даного дослідження. Необхідно додати лише головний її негативний фактор, який полягав у методах реалізації.

У таких умовах і розвивалися відповідні державотворчі концепції українських партій.

Отже, еволюція українських соціалістів у бік сприйняття радянської ідеї мала в цілому тактичний, а не

стратегічно-принциповий характер. Але хитання цих партій між двома державотворчими моделями в період Директорії стало однією з основних причин краху її численних урядів. З часом ставало все більш очевидним, що деякі з партійно-політичних розробок мають надмірно абстрактний характер і не пристосовані до умов всеосяжної кризи, зокрема — громадянської війни та численних інтервенцій. Цим можна пояснити й спроби партійних лідерів запровадження методів «сильної руки» за часів Директорії УНР.

Список літератури: 1. *Центральний державний архів вищих органів влади України*//ЦДАВОВ України. 2. *Багатопартійна українська держава на початку ХХ століття: програмні документи перших українських партій*, К., 1992. 3. *Програма Української партії соціалістів-федералістів*, К., 1917. 4. *Народна воля*. 5. *Нова рада*. 6. *Робітничая газета*. 7. *1917 год на Киевщине: Хроника событий*, Х., 1928. 8. *Історія української влади, 1917—1919*, К.; Відень, 1920. 9. *Верстюк В. Ф.* Українська Народна Республіка під проводом Директорії//*Історія України: нове бачення*, К., 1996. Т. 2. 10. *Потульницький В. А.* Теорія української політології: Курс лекцій, К., 1993. 11. *Стахів М.* Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії, Тернопіль, 1993. Кн. 2. 12. *Його ж.* Україна в добі Директорії УНР. Скрантон, 1963—1964. Т. 6. 13. *Феденко П.* Ісаак Мазепа: Борець за волю України. Лондон, 1954. 14. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. К.; Відень, 1921. Т. 4. 15. *Шаловал М.* Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 16. *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917—1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто, 1971.

В. І. СЕМЕНЕНКО, канд. іст. наук

Л. Д. ТРОЦЬКИЙ ТА УКРАЇНА (1917—1919 рр.)

Відомо, що в своїй політичній та військовій діяльності, особливо в роки громадянської війни, Л. Д. Троцький був тісно пов'язаний з проблемами України. До того ж він добре знав українську мову, навіть перекладав нею байки І. А. Крилова, в молодості вів революційну роботу серед робітників та ремісників Одеси, Миколаєва, навіть співав хором разом з членами «Південно-російського робітничого союзу» думу про К. Маркса. Втім, і арештом 22 січня 1898 року він був зобов'язаний місцевим робітникам Яроцькому та Власьєву, які з номерами підпільної газети «Наше дело» у п'яному вигляді потрапили в поліцію. Коли б не цей прикрий випадок, Л. Троцький міг би брати участь у I з'їзді російських соціал-демократів у Мінську. Та й батьківська хата з солом'яною

покрівлею, підсліпуватими вікнами, невеличкими кімнатами мало чим відрізнялася від помешкань українського селянства. На виборах в Установчі збори Росії Л. Троцький побажав балотуватися від Полтавської губернії, де колись проживав його дід; і навіть Й. Сталін у січні 1923 року пропонував призначити голову Реввійськради СРСР замісником керівника Ради праці та оборони теж від України. Неясно одне: чому про 13-річного Лейбу, Бронштейна вчитель французької мови Г. С. Бюргнанд записав у щоденнику: це [моральний виро́док [31, ф. 325, оп. 1, спр. 55, арк. 15]?

Як пізніше визнавав сам Л. Троцький, в його особистому житті національне питання не грало майже ніякої ролі, бо замість національної самоідентичності він сповідував лише активний інтернаціоналізм [14, с. 329], вважаючи себе не євреєм, а соціалістом-інтернаціоналістом.

Піднята нами проблема — «біла пляма» в історіографії, бо за винятком близької до неї, невеликої, дещо поверхової публікації дніпропетровського робітника О. Б. Дубровського [6, с. 167—173], вона не досліджувалась. В широко відомому двотомнику Д. А. Волгонова «Троцький. Політичний портрет» надто багато свідомо викривлених даних про його діяльність [12, с. 100—114], включаючи й рішення щодо українських справ. Повернувшись 4 травня 1917 р. з США до Петрограду та через 6 днів порозумівшись з Леніним (останній визнав вірність троцькістської теорії «перманентної революції», а Л. Троцький — ленінську концепцію партії), Лев Давидович після перемоги Жовтневого перевороту у ролі наркома в закордонних справах почав вирішувати і проблему російсько-українських відносин. Звичайно, влади Української Центральної Ради він не сприймав серйозно, і про її військові формування завжди висловлювався однозначно: це були банди [15, с. 213], а С. В. Петлюра для нього був лише «сорочинським воеводою». Втім, ставлення значної частини наелектризованого бурхливими подіями російського суспільства навіть до автономії України у складі Російської республіки складалося вкрай негативно. Ревком Преображенського полку, наприклад, прийняв у листопаді 1917 р. рішення: переписати всіх українців частини, а також тих, хто підтримує Центральну Раду, і вислати їх на фронт, а іншим готуватися до розгрому контрреволюції на чолі з буржуєм М. С. Грушевським. Коли комендант Таврійського палацу надав кімнату делегатам Установчих зборів від України, це

викликало незадоволення багатьох нових можновладців у Смольному. Витискування з Петрограду солдатів-українців йшло до кінця грудня 1917 р. надзвичайно активно: більше 15 тис. з них вимушені були покинути частини Петроградського гарнізону і виїхати на Батьківщину. При цьому більшовицькі комісари на залізниці відмовили, наприклад, в наданні вагонів особовому складу електротехнічного батальону, що рухався в Україну [28, 1917, 9 декабля].

Діючий у Петрограді український військово-революційний штаб, добре знаючи про вирішальну роль Л. Троцького в проведенні збройного повстання, чомусь був впевнений, що той обов'язково визнає всі суверенні права УНР. Більше того, 6 (19) грудня 1917 р. члени УВРШ переговори по прямому дроту з В. Винниченком та М. Ткаченком, завіряючи їх: ми залагодимо конфлікт Центральної Ради з Раднаркомом. При цьому вони не надавали якогось кардинального значення тому факту, що за три дні до цього В. Ленін і Л. Троцький при сприянні Я. Свердлова та Й. Сталіна склали текст ультиматуму Центральній Раді. Наголосимо, що всі 4 вимоги до України сформулював та виклав на папері саме Л. Троцький [8, с. 230]. У ніч на 8 грудня червоногвардійці та солдати за наказом Раднаркому арештували 15 членів українського штабу, вчинивши там повний розгром приміщення та виколотивши очі на портреті Т. Г. Шевченка [18, с. 582]. Однак через добу після протестів депутатів II Всеросійського селянського з'їзду вони були відпущені.

Ще 5 грудня Л. Троцький наполегливо вимагав від посла Франції Ж. Нуланса повідомити до Парижу, що уряд народних комісарів Росії не бажає чути повідомлень про допомогу, яку надавали французькі офіцери Центральній Раді в облаштуванні її збройних сил. Можливо, настирливий нарком не знав, що Нуланс раніше вже обіцяв відомому українському економісту М. І. Туган-Барановському організувати кредитування УНР з боку приватних фірм Франції.

25 грудня 1917 (7 січня 1918) року Л. Троцький прибув до Бресту, де йшли переговори делегації радянської Росії з представниками Німеччини та її союзників. Принциповий до дрібниць у стосунках з буржуазними діячами, він тут же змінив патріархально-приятельний клімат переговорів. Якщо раніше всі делегації разом обідали, потім дебатовали в неофіційних бесідах найбільш складні питання, у вільний час колективно каталися на

німецьких автомобілях, то Л. Троцький всі ці «поступки світовому імперіалізму» заборонив. Вже наступного дня радянська делегація кілька годин радилася з важкої для неї проблеми: визнати чи ні представників Центральної Ради. Непогано знаючи про відсутність будь-яких перспектив перемоги радянського режиму в Україні без експорту збройних сил Росії, Л. Троцький 28 грудня 1917 (10 січня 1918 р.) офіційно визнав делегацію УНР на чолі з В. О. Голубовичем як повноважну [19, с. 141]. Це був вимушений крок — під тиском австрійської та німецької делегацій, які добре бачили, що російський Раднарком не може контролювати українську територію. Втім, вони мали не менш достовірну інформацію стосовно відчайдушного становища, в якому опинилася Центральна Рада.

Взагалі стосунки Л. Троцького як діяча радянського уряду не могли складатися з Центральною Радою безхмарно. Адже він, як і більшість членів більшовицького уряду, до грудня 1917 мав надію, що київська влада надасть у розпорядження Раднаркому до 100 тис. солдатів для боротьби з білокозаками Дону.

Коли цього не трапилося, почалася, як відомо, ідеологічна, а потім і справжня війна УНР з радянською Росією. В Бресті Л. Троцький відкинув без обговорення пропозицію М. Любінського підписати російсько-український мирний договір [9, с. 205]. Коли після 9-денної відсутності в Бресті Л. Троцький 29 січня 1918 р. повернувся туди, вже 2 лютого українська делегація гостро критикувала його за нещире ставлення до умов і перспектив миру з Німеччиною. Представники УНР обвинуватили його в лицемірстві, бо він привіз до Бресту керівника більшовицького Народного секретаріату Ю. Медведєва. Та й саму перерву в переговорах Л. Троцький прохав у надії, що за 10 днів Київ візьмуть штурмом війська російського Раднаркому. 3 та 7 лютого він завіряв М. Гофмана, що столиця України вже знаходиться в руках більшовиків, хоча насправді там ще точилися вуличні бої [17, с. 320—321]. Зазначимо, що українська преса 1918 р. вважала брест-литовські переговори з боку Л. Троцького трагічною клоунадою, а його формулу «ні миру, ні війни, а армію демобілізуємо» — жартом блазня [21, с. 129].

«Підписавши» не читаючи текст мирного договору з Німеччиною та її союзниками, Л. Троцький, як і Раднарком в цілому, не збирався його дотримуватися. Як можна було, скажімо, виконувати статтю VI договору,

в якій говорилося, що Росія зобов'язана не вести під-ривної агітації проти України та Фінляндії?! Про який дійсний мир могла йти мова, коли в Одесі майбутній голова Раднаркому України Х. Г. Раковський (один з найближчих друзів Л. Троцького) готував збройний похід проти Румунії, наказав систематизувати матеріали розвідвідділу округу стосовно Близького Сходу та південної Європи [13, с. 15; 5, с. 51, 55]?!

Без сумніву, на той період Л. Троцький не був прихильником незалежної України, але в той же час мав своє бачення українських проблем. Логічно припускаємо, що він не засудив рішення київського більшовицького комітету від 4 червня 1917 р., в якому говорилося: підтримаємо відділення України від Росії, коли таке бажання буде висловлене на всенародному референдумі [1, с. 149]. Втім, на щось інше годі було сподіватися, бо на той час кількість більшовиків та меншовиків в Україні не перевищувала разом 6 тисяч [1, с. 229]. На відміну від майбутнього президента УСРР Г. І. Петровського, котрий у 1918 р. заявив, що українство підтримують тільки куркулі та пройдисвіти, Л. Троцький неодноразово повторював: національне питання — потенційно велика сила, і коли його не використають більшовики, то візьме на озброєння контрреволюція. Хоча, як він чесно визнав у липні 1923 року, досить довго він особисто проявляв зацікавленість до національних проблем в основному теоретично. Л. Троцький не крився, що в роки громадянської війни національні почуття й настрої місцевого населення Червона Армія та радянські владні структури брутально топтали солдатським чоботом [20, с. 28, 80, 217].

В той же час навіть для В. Леніна рівень національного самопочуття українців залишався загадкою до кінця 1918 року. Ще на початку грудня він запитував у майбутнього наркома шляхів сполучення УСРР О. Жарко: «Селяни на Україні бідні за злиття з Росією чи проти»? [10, с. 43]. Саме в цей період на рівні ЦК РКП(б) обговорювалося питання про включення України до складу радянської Росії (через два з лишком роки така ідея була реалізована, однак стосовно Білорусії) [24, 1961, № 5, с. 63].

Важливіше те, що більшість партійних діячів радянської України і на початку 20-х років твердо вважала: захист і розвиток української мови — це крок до петлюрівщини, інші — неохоче згоджувались на існування українських навчальних закладів лише в сільській

місцевості; частина комуністів не зачечувала проти видання періодичної преси українською мовою, але твори Леніна та партійні документи вимагали друкувати виключно російською. До червня 1919 більшовики України, керуючись вказівками Х. Раковського, не дозволили надрукувати жодного підручника для шкіл українською мовою. Незважаючи на глибокий політичний розлам серед делегатів IV Всеукраїнської конференції КП(б)У в березні 1920, резолюція з національного питання тут приймалася майже одноставно. А виглядала вона доволі догматичною: «Висування національного питання на передній план боротьби проти комуністичної партії (не має значення, чи з боку дійсно буржуазних або з боку радянських і напівкомуністичних партій) являється свідомою або несвідомою спробою зірвати або перешкодити встановленню пролетарської диктатури» [32, ф. 10, оп. 1, спр. 926, а. 122]. На території власне Російської федерації циркуляри ЦК РКП(б) навіть стосовно національних меншин виглядали значно ліберальнішими.

Як відомо, восени 1918 влада П. Скоропадського в Україні переживала гостру кризу, і з поразкою Німеччини Раднарком Росії терміново сформував уряд для майбутньої УСРР на чолі з Г. П'ятаковим. Співголова радянської делегації на переговорах з представниками української держави в Києві Д. З. Мануїльський передав шифрованою до В. Леніна: нехай дислоковані в нейтральній зоні радянські військові формування якнайшвидше рухаються на Київ для захоплення влади, перш ніж її візьме Директорія. Але головком Червоної Армії І. Вацетіс та Л. Троцький планували перекинути полки майбутнього Українського фронту проти військ отамана П. М. Краснова, вважаючи недоцільним відкривати четвертий оперативний напрям. Ще в жовтні 1918 найбільш боєздатна дивізія групи військ Курського напрямку — 45-та була відправлена під Петроград [29, 1924, 28 червня]. Генштабісти, підтримані Л. Троцьким, радили членам Політбюро ЦК РКП(б) не вести наступальних операцій водночас на сході й заході. Аналогічну позицію займав і В. Леїн, коли в листі до Л. Троцького від 3 січня 1919 р. писав: чи не занадто ми захопилися Україною, адже від цього випускаємо ініціативу в боях під Астраханню та Царициним [31, ф. 325, оп. 1, спр. 360, а. 164].

Діячі КП(б)У заметушилися і 28—29 листопада 1918 р. навмисне розповсюдили таємне рішення про створення в Москві українського радянського уряду. Вони

добре знали: щоб ця авантюра не провалилася, В. Ленін надіслав їм на допомогу частини Червоної Армії. Адже коли в січні 1918 р. наркоми Росії підписували декрет про створення збройних сил, то на документі зафіксував свій автограф і член ЦК українських більшовиків В. П. Затонський. Виявляється, В. Ленін заявив: хай В. Затонський теж підпише декрет, «щоб Україна потім не відпиралась» [7, с. 2].

Проти волі Л. Троцького 8 січня 1919 р. головнокомандуючим Української армії ЦК КП(б)У призначив М. Л. Рухимовича, а членами Реввійськради — К. Ворошилова і В. Межлаука. Справі такі призначення не зарадили і коли б не зусилля загонів Н. Махна та Н. Григор'єва, більшовикам довелося б довго добиратися до Києва. Адже в середині 1918 р. в частинах Червоної Армії переважали сільські дармоїди, міські безробітні, хулігани, міщечники [3, с. 7]. Для багатьох військових частин радянської України діяв ще й невеселий висновок І. Вацетіса: «Деякі партійні люди, охоплені честолюбством, прагнуть високих командних посад, не маючи ніякої бойової підготовки для цього і являючись абсолютно нездатними діяти з успіхом в ролі командуючих» [11, с. 69]. Мав рацію і Л. Троцький, коли 9 січня 1919 р. роздратовано писав: «Десятки й сотні темних елементів, авантюристів, шукачів пригод примазуються до революції». Подібні резюме стосувалися й частини командного складу Українського фронту. Так, протестуючи проти призначення М. Рухимовича головою, Л. Троцький охрестив його псевдонімом Ворошилова, тобто бездари у військовій справі. Вже через кілька днів ЦК РКП(б) визначає на голову Раднаркому України Х. Раковського і доручає йому «провести в життя повне відсторонення Ворошилова й Рухимовича від воєнної роботи» [26, 1989, № 6, с. 173]. Нагадаємо, що за ганебний відступ на Південному фронті К. Ворошилова судили, і той же Рухимович врятував його заявою: він добрий хлопець, але може командувати найбільше полком, а йому довірили цілу армію. Тому Ворошилов замість в'язниці одержав під своє командування 61 стрілецьку дивізію, з якою теж не впорався і втік поліпрацівником у Першу кінну армію [4, с. 21]. Десь в ситуації розпаду, кадрової чехарди, нестримної анархії, дефіциту зважених рішень 1919 року криється й розгадка загибелі М. О. Щорса, комбрига 46 дивізії О. С. Шарого (Богунського) та ін.

Успіхи білої армії на Південному фронті навесні-влітку 1919 вкрай занепокоїли Кремль. В. Ленін з три-

вогою писав Л. Троцькому: підкріплення Донбасу немає, мобілізація робітників просувається надто повільно; революція загине напевно, якщо ми не досягнемо швидкої перемоги в Донецькому басейні. Необхідно, вважаю вождем, особисто Троцькому контролювати кожну військову частину в Україні, на одну гвинтівку ставити трьох червоноармійців. Насамкінець Ленін наказав: «Ви відповідаєте за те, щоб частини не почали розкладатися і настрій не падав, не захоплюйтесь оперативною стороною» [31, ф. 325, оп. 1, спр. 347, а. 173]. В кінці травня 1919 р. В. Ленін надсилав грізні телефонограми: в Київ — «Декретуйте й проведіть у життя повне роззброєння населення, розстрілюйте на місцях безжалісно за будь-яку захovanу гвинтівку» [31, ф. 325, оп. 1, спр. 360, а. 172].; в Харків — «Вислати для оборони Луганська всіх робітників, а хто не підкорятиметься — розстрілюйте». Але більше 3856 чоловік В. Межлаук так і не зібрав [31, ф. 325, оп. 1, спр. 412, а. 25]. 8 радянська армія, панічно тікаючи, залишила Луганськ 3 травня, хоча перші козачі роз'їзди з'явилися в місті лише надвечір наступного дня. Відчайдушними зусиллями 15 травня Луганськ червоні відвоювали, та з 1 червня до 23 грудня ним знову володіли білогвардійці.

В червні 1919 під натиском кавалерії А. І. Денікіна весь Південний фронт відступає, до того ж відчуваючи відсутність резервів. Заборонивши з'їзд місцевих Рад у Гуляй-Полі, Л. Троцький тим самим створив ще один фронт — махновський. Раніше йому не вдалося реалізувати іншу, не менш небезпечну тактику стосовно цього руху: розколоти махновців і ліквідувати верхівку [31, ф. 325, оп. 1, спр. 412, а. 21]. Розстріл же 17 червня за рішенням ревтрибуналу Донецького басейну семи командирів з армії Н. Махна остаточно відкинув селянські полки від більшовиків. І хоча 4 червня в бесіді з харківськими журналістами Л. Троцький висміяв тих, хто боявся захоплення міста білими, а 14 червня за його ініціативою Харків оголошено укріпленим районом, краще від цього не стало. Наче й дотепно переконував Лев Давидович, що небезпеки для Харкова не більше, ніж для Твері, Пензи чи Москви (16, с. 188), та вже 25 червня в місті господарювали частини генерал-лейтенанта В. З. Май-Маєвського.

Розгніваний серією невдач в Україні та на Дону, В. Ленін 29 липня 1919 р. в листі до Л. Троцького наголошує: чи розуміють більшовики України всю серйозність ситуації? Сам не менш знервований, Л. Троцький пояснив, що причиною невдач є цілком матеріальні фак-

тори: «Ні агітація, ні репресії не можуть зробити боєздатною босу, роздягнуту, голодну, вошиву армію» (31, ф. 325, оп. 1, спр.347, а. 175). Втім, за 20 днів до втрати Києва Л. Троцький в листах до ЦК РКП(б) та В. Леніна левову частку провини перекладає на «верхівку Компартії України та селянства. Він гнівно картає керівництво УСРР, знаходячись у Конотопі: на Україні гвинтівки знаходяться не в руках червоноармійців, а в куркулів і так званих середняків — потенційних куркулів. Далі Л. Троцький зривається на політичний фальцет: «По спині українського куркульства треба пройтися розпеченою праскою, — тоді будуть створені умови для роботи». Але ж самоозброєння населення і масові селянські повстання в Україні мали місце тому, що радянська влада примусово насаджувала комуні, забиравала хліб з допомогою каральних експедицій. Неймовірно, але факт, що в інструкції по складанню статуту сільськогосподарських комун говорилося: «Бажаючий вступити до комуні відмовляється від будь-якої особистої власності (підкреслено нами — В. С.), і всі свої пожитки і все майно (рухоме, нерухоме та гроші) при вступі переходить до загального надбання комуні». З цієї та інших суб'єктивних причин всі спроби провести широкомасштабну мобілізацію в Червону Армію на українській території закінчились невдачею. За два роки вдалося направити на збірні пункти лише 214 387 призовників (за цей же час з Червоної Армії дезертирувало 2 млн 846 тис. бійців!). Не допомогла і рецептура М. І. Підвойського: якщо українське село не дає поповнень, брати з кожної волості по 500 пудів хліба та 5 заручників, а потім розстрілювати до 30 чоловіків за неявку чи дезертирство, як це робив на Рязанщині Л. Троцький [2, с. 210].

Без сумніву, Л. Троцький був відвертим, коли говорив: «Національна політика — це насамперед питання хліба та масла, землі й хати, продовольства і заробітків, служби й посад, колонізації та еміграції» [23, с. 30]. Можливо, і він тоді повірив у міф про наявність в Україні 24 млн т лишків зерна, яке треба було вивозити валками по 560 т аж до 1931 року [30, 1919, 13 березня]. В кінці липня 1919 р Л. Троцький наказав командуванню 12 та 14 армій виділити кілька полків для проведення жнив і заготівель хліба в Україні. Нестачу продовольства відчувала не лише армія, але й цивільне населення, особливо Центральної Росії. Тут з осені 1918 р. жителі великих міст почали споживати конину, а з кінця січня 1919 на Сухарівському базарі Москви цілком відкрито

продавали собаке м'ясо по 15 крб. за 1 кг [27, 1919, № 8, с. 103]. На нараді в Харчовому інституті Петрограда 11 листопада 1918 р. експерти рекомендували в їжу 68 видів дикоростучих рослин, причому досліди по їх вживанню проводилися на голодуючих добровольцях [25, 1919, № 18—19, с. 671]. В Царицині випікали хліб з домішкою рисового крохмалю, в Астрахані — з водяним горіхом та корінням очерету, в обох столицях з'явився експериментальний хліб з ісландського моху та 40 % житньої муки, а оладі — з 10 % вмістом муки та 90 % моху [22, 1919, 3 лют.]. Бажання українського селянства мати власну землю і розпоряджатися плодами своєї праці були тими чинниками, які привели до загальнонародного: кожний пуд хліба, вирваний продзагонами з України, був зафарбований кров'ю. До серпня 1919 р. звідси вдалося вивезти до центру всього 192 тис. т хліба, тобто 5,7 % від наміченого. Ще й близько 32 тис. т відбили повстанці при транспортуванні по залізниці.

Через рік Л. Троцький знову намагався покласти провину у розв'язанні польсько-радянської війни все на те ж селянство України. Саме воно начебто «неприховано підштовхувало польських панів на їхню криваву авантюру своєю невірноваженістю, своєю метушнею, махновщиною і повстаннями» [16, с. 544—545]. Наче й не він повчав восени 1919 р. червоноармійців: при звільненні республіки від білогвардійців не треба керуватися почуттям помсти до повстанців, бо радянська влада наробила в Україні багато трагічних помилок. Однак з настанням мирних часів треба було терміново модернізувати політику, бо не справдився прогноз В. Леніна від 13 березня 1921 р.: «Капіталізму, капіталістам — шах і мат». Та це вже інша тема, і дещо інший Л. Троцький...

Список літератури: 1. *Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность.* Февраль 1917 — июль 1918: Сб. документов и материалов. К., 1990. 2. *Верстюк В. Ф.* Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы //Украина в 1917—1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. тр. К., 1991. 3. Современная организация военного управления на местах//Военный журнал. К., 1919, № 1. 4. *Геллер Ю.* Сталинский нарком//Панорама. Лос-Анджелес, 1989. 26 мая — 2 июня. 5. *Дегтярев Л.* «Румчерод» и организация Красной Армии//Гражданская война. Материалы. М., 1923. Т. 2. 6. *Дубровский О. Б.* Лев Троцкий и украинский вопрос к началу второй мировой войны//Идейное наследие Л. Д. Троцкого: история и современность: Материалы междунар. науч. конф., 10—12 ноября 1994 г. М., 1996. 7. *Затонский В. П.* На заре Красной армии//Гражданская война 1918—1921. Т. 1. М., 1928. 8. *История гражданской войны в СССР* (ноябрь 1917 г. — март 1919 г.) т. 3. М., 1958. 9. *Любинський М.* Як прийшли німці//Літературно-науковий вісник. К., 1918. Т. LXXII. № XIX. 10. *Ле-*

нинський збірник XXV. 11. *Память*: історич. альманах. Париж. 1979. Вып. 2. 12. *Панцов А. В.*, Чечевичников А. Л. Исследователь и источник. О книге Д. А. Волкогонова «Троцкий»//Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. М., 1996. 13. *Розанов В.* Наш враг//Народ и армия: Сб. воен. полит. ст. Пг., 1919. 14. *Троцкий Л.* Моя жизнь: Опыт автобиографии. М., 1991. 15. *Його рс.* Политические силуэты. М., 1990. 16. *Його ж.* Сочинения. Т. XVII. Советская республика и капиталистический мир. Ч. II. М.; Л., 1926. 17. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). К.; Львів, 1996. 18. *Українська Центральна Рада*: Док. і матеріали. У 2-х т. Т. I. 4 березня — 9 грудня 1917 р. К., 1996. 19. *Чернин О.* Брест — Литовск//Грани. Франкфурт-на-Майне, 1989. № 153. 20. Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июля 1923 г.: Стеногр. отчет. М., 1923. 21. *Юшкевич П. С.* К философии русской революции//Объединение. Одесса, 1918. № 9. 22. *Вечерние известия* (Москва). 23. *Вісник* літератури, мистецтва, науки і громадського життя (Львів). 24. *Вопросы истории КПСС*. 25. *Врачебное дело* (Москва). 26. *Известия ЦК КПСС*. 27. *Народное хозяйство* (Москва). 28. *Наш век* (Петроград). 29. Радянське село (Київ). 30. *Сільська комуна* (Київ). 31. *Російський центр збереження та використання документів новітньої історії* (Москва). 32. *Державний архів Харківської області*.

О. М. ГОЛІКОВА

МЕНШОВИКИ ХАРКОВА В 1917—1920 рр.: ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В РОБІТНИЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Жовтнева революція 1917 р. поставила партію російських меншовиків перед несподіваним вибором. РСДРП(м)¹, як партія соціалістична, рішуче виступила проти узурпації влади робітничою ж партією більшовиків. На думку П. Б. Аксельрода, жовтневий переворот вдарив не по реакції, а зруйнував єдність соціалістичної демократії [1, с. 28]. З іншого боку, лідер нового, інтернаціоналістського крила партії Ю. О. Мартов вважав, що марксист зобов'язаний «бути з пролетаріатом, навіть коли він помиляється» [10, с. 153].

У вітчизняній історіографії досі немає повного й об'єктивного дослідження цього етапу діяльності партії меншовиків. Події 1917—1920 рр. назавжди розвели більшовиків і меншовиків по різні боки барикад, що призвело до вкрай політизованого підходу у вивченні історії останніх. Вже з початку 20-х рр. ми маємо праці не з історії,

¹ РСДРП(м) — назва умовна. Починаючи з серпня 1917 р. партія називала себе РСДРП(о), тобто «об'єднана», а з весни 1918 — просто РСДРП у зв'язку з тим, що більшовики відмовилися від колишньої назви.

а проти історії меншовизму. Монографії М. Рубана, П. Подболотова, Л. Спіріна [21, 19, 26], на жаль, виконували суворе соціальне замовлення від партії-переможниці. Праця Р. І. Ветрова про діяльність меншовицьких організацій в Україні напередодні і після жовтневої революції [2] концептуально сьогодні застаріла. Окремі статті, розкидані по різних виданнях, стану справ не змінюють. Історія харківських меншовиків, епізоди якої дослідники використовували в своїх працях для викриття «ренегатства» соціал-демократів, взагалі — одна велика «біла пляма».

Проте новітня світова історіографія все більшу увагу приділяє комплексному дослідженню історичних процесів не на столичному, а на локальному рівні, де часто відбувалися події, котрі значною мірою впливали на долю війн і революцій. Це стосується й історії меншовизму. В 60-ті роки в межах «Міжнародного проекту з історії меншовизму» (США) було видано спомини Д. Чижевського про меншовиків України в 1919—1920 рр. (рукопис зберігається в Стенфорді), дослідження сучасника тих подій С. Воліна [4], а також низку інших розвідок, що мають відношення до цієї проблеми. Великий за обсягом, але малодосліджений фактичний матеріал зберігається в колишніх партійних архівах Києва, Харкова та Москви. Особливий інтерес викликає фонд № 275 Російського центру збереження й використання документів новітньої історії, де міститься архів ЦК РСДРП 1917—1922 рр. На підставі названих та інших джерел автор робить спробу дослідити те, як змінювався політичний вплив меншовиків Харкова в 1917—1920 рр. у робітничому середовищі міста.

У 1917 р. Харків вже був величезним промисловим центром. У Харківській губернії налічувалося 104 тис. промислових і транспортних робітників (з 893 тис. робітників, що були зайняті у важкій промисловості України в цілому) [21]. Не випадково Харків став великим центром меншовицького руху, який спирався на кваліфіковану частину робітничого класу. Ю. О. Мартов назвав Харків, поряд з Києвом і Одесою, «головним пунктом впливу меншовиків» [9]. Навіть у листопаді 1922 р., після низки антименшовицьких репресій, секретар ЦК КПУ Д. З. Лебідь доповідав Сталіну: «Центром меншовиків треба вважати Харків, куди стягується «сіть» України» [30, ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 73].

У Харкові РСДРП(м) мала особливі риси і діяла в інших умовах, ніж у центральній Росії.

Першою особливістю було те, що меншовики шукали підтримку в середовищі російського за національністю або русифікованого робітництва. Відсутність будь-яких реальних зв'язків з українським селом, незнання української мови давало підстави бачити в меншовизмі про-російську і навіть антиукраїнську партію, «до якої...від-носилися деколи з більшою ворожістю не з ідеологічних чи політичних, а з національних причин» [3, с. 68]. З цих же причин практично не мала стосунків з меншовиками споріднена їм партія українських соціал-демократів. Ло-кальні контакти місцевих меншовиків з УСДРП, втім як і з есерами, припиняються навесні 1918 р. Більш тісний зв'язок склався у меншовиків з Бундом (в 1917 р. він фактично став частиною РСДРП(м)) і єврейською на-ціоналістичною організацією «Паолей Ціон». В цілому українські і, в тому числі харківські меншовики, більш реально оцінювали стан національного руху в Україні, ніж їх московські лідери.

Друга особливість полягала в частій заміні політич-них режимів під час громадянської війни. Це обірвало зв'язок місцевих меншовиків з партійними центрами та спонукало меншовицькі організації більше покладатися на власні сили.

Ще одна особливість була пов'язана з гостротою по-літичного протистояння більшовиків та меншовиків. Піс-ля жовтневих подій меншовики помітно розгубилися і втратили ініціативу. Весною 1918 р. вони розпочали дії, спрямовані на те, щоб повернути свій вплив у робітничо-му русі. Ці наполегливі спроби тривали до кінця 1919 р. Протистояння більшовиків і меншовиків йшло із змін-ним успіхом: перші використовували політичну владу в боротьбі з опонентами, другі помітно зміцнювалися у період панування антибільшовицьких сил.

Четверта особливість полягає у тому, що меншовики в Україні, на відміну від Росії, боролися відразу проти трьох противників: тих сил, що відстоювали самостій-ність України, денікінських великодержавників та біль-шовиків.

Харківська меншовицька організація конституювала-ся 8 березня 1917 р. Через три дні вийшов її постійний орган «Соціал-демократ», на день пізніше більшовиць-кого «Пролетарія». На початку травня 1917 р. у Харкові було близько 2 тис. меншовиків [2, с. 32]. Під час серп-невого (1917 р.) об'єднуючого з'їзду РСДРП у місті їх

налічувалося понад 3 тис. і приблизно 2 тис. по губернії [31, ф. 275, оп. 1, спр. 3, арк. 3—4].

Восени 1917 р. меншовицька організація помітно переважала більшовицьку за кількістю, але програвала їй у згуртованості і боездатності. Проте активно діючих меншовиків було менше, ніж за списковим складом членів партії. Тому їх політичний авторитет у Харкові визначався не кількістю, а практичним впливом меншовицького активу в профспілках, Радах, кооперативних організаціях. Переважну більшість членів Харківської Ради, обраної 2 березня 1917 р., склали меншовики і есери (більшовиків — 2 чол.). Головою Ради став меншовик Лазько, якого в квітні змінив меншовик Светлов. У червні 1917 р. серед 497 членів Ради було 58 меншовиків і 39 більшовиків [16, с. 98].

Після повалення царизму меншовики заявили, що основні тактичні незгоди між ними і більшовиками вже не існують, і наполегливо пропонували більшовикам об'єднатися. Більше «не існують такі суперечності,— писав «Соціал-демократ» 15 березня 1917 р.,— що виправдували б існування окремих...фракцій серед соціал-демократів». В практичній діяльності обидві організації часто блокувалися (в кінці квітня, травні, на початку червня — тобто при загостренні ситуації в країні). Але об'єднання їх не відбулося. Вже в кінці березня 1917 р. більшовики заявили, що об'єднання можливе лише «при умові обов'язкового та безумовного підпорядкування всієї партійної організації більшовицькому центру, ЦК партії» [24, 1917, 21 березня]. Останній удар по об'єднавчим тенденціям завдали квітневі тези Леніна і висунутий ним курс на соціалістичну революцію, що меншовики розцінювали як лінію самого крайнього політичного авантюризму.

Вплив меншовиків у Харкові почав падати з середини 1917 р., восени темпи падіння стають катастрофічними. У серпні чисельність меншовицької фракції в Харківській Раді зменшилася вдвічі (до 50 чол.), а більшовицька зросла у чотири рази (до 120 чол.). У виконкомі більшовики отримали 12 посад, а меншовики — лише 6 [2, с. 83]. Цікаво, що під час корніловського заколоту більшовики не погоджувалися навіть на тимчасовий блок з меншовиками.

Наприкінці жовтня в Харкові рішуче заявила про себе нова політична сила — українські соціал-демократи і есери. У знов створеному губернському ревкомі вони отримали 30 посад з 56 [2, с. 104]. Це на деякий час за-

гальмувало більшовизацію міста. «У Харкові все спокійно, — писав центральний орган РСДРП(о) «Рабочая газета» 5 листопада. — Влада знаходиться в руках особливого революційного комітету з дев'яти чоловік, з яких лише двоє — більшовики» [20, 1917, 5 листоп.].

Спокій не був тривалим. В середині листопада більшовики отримали майже половину мандатів у міській Раді [2, с. 112]. Головою виконкому 21 листопада було обрано більшовика Ф. А. Сергеева (Артема). Через декілька днів влада у місті остаточно переходить до лєнців.

Міра впливу харківських політичних організацій позначилася на листопадових виборах до Установчих Зборів. Вибори були пропорційні, за дев'ятнадцятьма списками. Перемогли в Харкові більшовики (27 336 голосів), за ними йшли кадети (24 866 голосів), що наполягали на збереженні «єдиної та неподільної». Меншовики ж вибори безнадійно програли: за три їх списки проголосували 8 415 виборців, тобто 11,7 % від тих, що прийшли голосувати [6, 1917, 17 листоп.]. Якщо в Росії РСДРП(о) збрала 2,3 % голосів, то в Україні — 1,4 % [2, с. 113]. Додамо до цього, що кількість меншовиків у промислових містах України скоротилася майже вдвічі, у тому числі в Харкові з 3 100 чол. у серпні 1917 р. — до 1 325 чол. у листопаді — грудні 1917 р. [2, с. 116]. «Партія стоїть перед фактом великої політичної поразки», — констатував ЦК РСДРП(о) у зверненні до делегатів грудневого з'їзду [5, 1917, 7 груд.].

Чому так сталося? Окрім причин загальновідомих і пов'язаних з нездатністю «соціалістичної демократії» перебороти політико-економічну кризу восени 1917 р., зазначимо ще одну — неспроможність меншовиків домовитися поміж собою. У Харкові внутрішні суперечності були гострішими, ніж в інших містах, за винятком столиць.

Меншовицькі історики Л. Ланде, Б. І. Ніколаєвський, С. М. Волін вважають Харків центром лівого, інтернаціоналістського напрямку в партії [10, с. 72]. На відміну від своїх опонентів у лавах РСДРП(б)-оборонців — ліві виступали за те, щоб негайно покласти кінець світовій війні і розірвати урядову коаліцію з буржуазією, необхідність якої доводили керівники партії на той час — І. Г. Церетелі і Ф. І. Дан. «Підтримка коаліції, — говорив на серпневому з'їзді РСДРП(о) лідер харківських меншовиків Б. М. Бер, — є капітуляція перед міжнародним імперіалізмом» [31, ф. 275, оп. 1, опр. 3, арк. 30].

Восени 1917 р. харківських меншовиків роз'єднали суперечки з питання про відношення до більшовиків та ще більше — вибори до Установчих Зборів. Після того як ліва більшість відмовилася включити «оборонців» у загально-партійний список, праві 4 жовтня відокремилися в самостійну фракцію і висунули власних кандидатів. Відповіддю лівих на цей крок стало виключення «оборонців» з партії (близько 300 чол.). О. О. Поддубного — лідера правих — було виведено з меншовицької фракції міської Думи [31, ф. 275, оп. 1, спр. 195, арк. 3]. 6 жовтня ЦК РСДРП(б) визнав таку політичну поведінку лівих вірною [31, ф. 275, оп. 1, спр. 18, арк. 61]. Як наслідок — нездатність меншовиків ефективно протистояти активності більшовиків. Заклик Б. М. Бера — поки не пізно, «героїчними зусиллями витягти партію з багнища» [7, 1917, 10 жовт.], — не було почуто.

Тільки в грудні 1917 р. на надзвичайному з'їзді РСДРП(о) було зроблено крок до об'єднання. Партійна більшість залишила збанкрутілих «оборонців» і підтримала поміркованішу стосовно більшовиків лінію Ю. О. Мартова. Харківських делегатів Б. М. Бера та С. Девдаріані (Сан) вперше ввели до складу ЦК. 15 грудня 1917 р. обидві ворогуючі фракції харківських меншовиків, нарешті, досягли компромісу [31, ф. 275, оп. 1, спр. 195, арк. 2—3]. Партійна єдність була відновлена, хоча суперечності залишилися.

Взимку 1917—1918 рр. настроїв робітників помітно змінився. «Царство соціалізму» все не наступало, а труднощі щоденно зростали. У лютому 1918 р. в Петрограді зародився незалежний від більшовиків робітничий рух — Збори Уповноважених від фабрик і заводів, де переважали меншовики і есери. У Харкові вибори до аналогічної організації — робітничої конференції — почалися в середині березня. А ще раніше — на початку січня 1918 р. — в Харкові меншовики відкрили вищу партійну школу [15, 1918, 6 січ.]. Тоді ж вони повернули собі контроль за більшістю профспілок. У березні, наприклад, в обласне бюро «Металіст» увійшло чотири меншовики, один анархіст, без більшовиків [24, 1918, 19 берез.].

У лютому — березні на виборах до міської Ради більшовики зберегли більшість (119 мандатів), але й меншовики мали успіх — 87 мандатів [11, 1919, № 3, с. 93]. На Харківському паровозобудівному заводі РСДРП отримала більшість голосів. Тут за список меншовиків проголосували 1 261 чол., за більшовиків — 1 257. Обидві партії одержали по 10 мандатів (раніше більшовики

мали 17 мандатів, меншовики лише 2) [24, 1918, 19 берез.].

З метою стримати наростаючий вплив некомуністичних партій міський революційний трибунал призначив на 18 березня 1918 р. суд зразу над п'ятьма комітетами соціалістичних партій — РСДРП, Бунду, «Паулей Цю-ну», Соціалістичної єврейської робітничої партії, есерів, а також Бюро робітничої конференції — за їх спільні заклики до робітників. Задуманий політичний процес провалився. Страйк протесту оголосив ХПЗ. «В особах п'яти партій ми захищаємо свободу робітничого класу», — заявив захисник обвинувачених Ф. Я. Кон, відомий у майбутньому більшовик. Трибунал залишив вороже настроєний зал, попередньо оголосивши про перенесення слухання справи. «Довго в Харкові цього не забудуть», — писав «Новий Луч» 28 березня 1918 р. А Харківський «Соціал-демократ» підсумував: «Центр ваги партійної роботи має бути перенесений на заводські низи. Ближче до мас...». До приходу німців суд так і не поновив своєї роботи. Меншовики явно перемагали в позиційній боротьбі за підтримку робітничого класу.

Події у Бресті на той час привертали до себе куди більшу увагу. Першою реакцією харківських меншовиків стала відмова від миру і організація енергійної відсічі навалі німецького імперіалізму. Щоправда, боротися вони збиралися не самі, а разом з іншими соціалістичними партіями, які, на їх думку, повинні були змінити знеславлений більшовицький Раднарком [24, 1918, 14 берез.]. 13 березня, коли пристрасті уляглися, міський комітет РСДРП вирішує відкликати своїх представників з Обласного комітету Донецько-Криворізького басейну, який напередодні закликав до збройної боротьби. Одночасно в Харкові створювалася меншовицька партійна дружина для охорони порядку під керівництвом Горовиця та Масарського [24, 1918, 16 берез.].

На початку квітня більшовики більше не контролювали ситуацію в місті. Зусиллями меншовиків та есерів було відновлено Харківську думу, яку ревком розігнав у грудні 1917 р. Її головою став відомий меншовик Я. Л. Рубінштейн, обов'язки міського голови доручили есеру В. Ага-Бекову.

Під час німецької окупації меншовики зберегли легальність. Замість «Соціал-демократа» в середині квітня вийшов «Наш Юг». Першого травня біля приміщення міської Думи відбудася багатотисячна робітнича демонстрація. Нова влада не чинила перепон клубу «Социал-

демократ»: однойменна газета повідомила про призначені на 5 травня збори з нагоди 100-річчя від дня народження К. Маркса [14, 1918, 3 трав.]. Правда, ситуація змінилася після обрання у кінці квітня на «з'їзді хліборобів» П. Скоропадського гетьманом України.

Зі встановленням гетьманщини РСДРП «фактично перейшла на напівлегальне становище і орієнтувалася на повалення влади гетьмана», — підкреслює С. Волін. Ще раніше, в квітні, на першій загальноукраїнській конференції, був створений Головний комітет РСДРП в Україні, який конституювався як територіальний орган партії [4, с. 30]. Комітет розміщувався в Києві і очолювався правими меншовиками. У середині жовтня 1918 р. в Харкові відбулася друга конференція, що сформувала новий Головком на чолі з Б. М. Бером — лідером лівих меншовиків. Розуміючи гетьманщину як політичну і соціальну реставрацію старого режиму, Головком основним своїм завданням вважав збройну боротьбу з нею [4, с. 51].

Найсильніший вплив меншовиків на робітників Харкова припадає на кінець 1918 р. З'їзд комітетів робітничих організації України, що зібрався в Харкові 30 грудня, обрав Робітничий Центр, куди увійшли 15 меншовиків, 5 есерів і 5 українських соціал-демократів [4, с. 64—66]. Хоча Центр підтримав спочатку Директорію в її боротьбі з гетьманом, він утримувався від союзу з нею (за рекомендацією Ю. О. Мартова: не довіряти «оперетковій» Директорії за її дрібнобуржуазну «самостійність») [4, с. 50].

До приходу Червоної Армії харківські меншовики поставилися негативно. Ще 21 грудня меншовицька газета «Наш голос» кваліфікувала більшовиків як «простих завойовників». Але на цей раз більшовики діяли в Україні значно обережніше, ніж рік тому. Поміркованість більшовицької політики, а також загроза з боку денікінців примусила меншовиків зробити крок назустріч опонентам. 17 квітня 1919 р. в партійному клубі «Соціал-демократ» почалася чергова всеукраїнська конференція РСДРП. Ліві на конференції абсолютно переважали, і це відбулося на ухвалених рішеннях. Радянську владу делегати визнали не тільки єдиною можливою в умовах Росії, але й неминучою для майбутніх європейських революцій [18, 1922, № 11—12, с. 53]. У травні українську ініціативу, яка набагато випереджала «в лівизні» офіційну лінію партії, обговорював ЦК РСДРП. На обвинувачення у «лівому максималізмі» делегат Головкому по-

слався на особливу ситуацію в Україні, зокрема на повну легальність парторганізацій [4, с. 88].

Прихід у Харків денікінців ускладнив становище меншовиків: їх діяльність всіляко обмежувалася. Партійні видання було закрито. Тільки 10 жовтня під виглядом позапартійної кооперативної газети меншовики видали свій орган «Наш путь». Найбільшу активність на цей час виявило праве крило харківської організації РСДРП на чолі з С. Девдаріані та С. М. Зарецькою. Завдяки їм продовжував працювати міський клуб ім. Плеханова — центр меншовицької пропаганди [13, 1919, 11 жовт.]. Ліві ж в робітничих організаціях були в меншості, тому на III Всеросійському з'їзді профспілок у квітні 1920 р. Б. М. Бер відкинув обвинувачення в співробітництві з денікінцями у профспілках [27, с. 42—44].

(Вибори до міської Думи 27 жовтня 1919 р. показали дійсний вплив партії. Замість 79 тис. виборців у голосуванні взяли участь 12 тис., тобто 15%, а в робітничих кварталах — 5%. Перемогу отримав проденікінський блок. Незабаром після виборів за критику режиму газету «Наш путь» було закрито [13, 1919, 10 жовт; 8, 1919, 3 листоп.].

З відновленням у місті Радянської влади у грудні 1919 р. почався останній етап боротьби за вплив на робітників. На цьому етапі більшовики використовують усі важелі влади, аби ліквідувати меншовизм як політичну силу.

На початку 1920 р. меншовики все ще переважали в деяких робітничих організаціях, в профспілках торгово-промислових і радянських службовців [29, ф. 1, оп. 6, спр. 141, арк. 187]. На заводі ВЕК до нового завкому в лютому 1920 р. було обрано чотирьох меншовиків, двох більшовиків та одного позапартійного [29, ф. 15, оп. 6, спр. 3, арк. 8]. Але на найважливіших промислових підприємствах вплив РСДРП помітно падав. У січні 1920 р. більшовицькі вимоги до позапартійної робітничої конференції підтримали 48 тис. робітників, а меншовицькі — не більше 3 тис. [29, ф. 6, оп. 1, спр. 6, арк. 34—35]. Меншовиків не було допущено ні в оргкомітет, ні в президію конференції, що й передвизначило її рішення.

Слабкість впливу меншовиків у робітничому середовищі Харкова була очевидною. І все ж, незважаючи на всілякі переслідування членів РСДРП, Ю. О. Мартов у листі до П. Б. Аксельрода 23 січня 1920 р. писав, що в Харкові «наша партія все ще зберігає свої давні зв'язки з масами» [33, с. 211—212]. На квітневій (1920 р.) нараді в ЦК РСДРП підкреслювалося, що в Харкові

меншовики провели в міську Раду 200 депутатів [23, с. 2]. У червні Мартов навів трохи іншу цифру — 205 депутатів [32, с. 201], хоча за радянськими джерелами в травні 1920 р. в міській Раді налічувалося лише 90 меншовиків [28, с. 302]. У будь-якому випадку харківські меншовики ще мали впливу серед робтників міста. Влітку 1920 р. кількість меншовиків у Раді скоротилася до 40 депутатів [25, 1921, № 1, с. 14].

Навесні 1920 р. загострилася фракційна боротьба серед меншовиків Харкова. 9 квітня ЦК РСДРП виключив з партії правих на чолі з С. Девдаріані та С. М. Зарецькою. Влітку сильне занепокоєння Мартова викликала ультраліва позиція Головному [17, с. 55]. На протязі 1920 р. ліві неодноразово штовхали партію до розколу, що в тих умовах було смертельно для РСДРП.

Внутрішні дискусії серед меншовиків були перервані новими репресіями. 19 серпня в Харкові більшовики заарештували делегатів Всеросійської конференції РСДРП від України, які попередньо легально зібралися для уточнювання позицій (близько 100 чол., серед них — 7 членів Головному). Одночасно ліквідувалися меншовицькі організації в Києві, Одесі, Катеринославі [12, с. 252]. У 1921—1922 рр. меншовицька фракція в Україні перестала існувати.

Таким чином, після 1917 р. харківські меншовики не мали стійкого впливу на робітництво міста. Лише в періоди панування антибільшовицьких сил РСДРП ненадовго зміцнювала свої позиції. Спроби меншовиків за рахунок лівої фрази перехопити ініціативу не давали належних результатів. Російському і русифікованому пролетаріату Харкова меншовики були непотрібні, тому що більшовики захищали його інтереси більш наполегливо. Зайвими були меншовики й для українських національних сил, які в боротьбі з більшовиками та Денікіним остерігалися підтримувати космополітичних соціал-демократів.

Список літератури: 1. Аксельрод П. Б. Кто изменил социализму? Нью-Йорк, 1919. 2. Ветров Р. И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. Х., 1983. 3. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Відень; К., 1920. Ч. 1. 4. Волин С. Меньшевики на Украине (1917—1921). Вермонт, 1990. 5. Вперед: Орган Московской организации РСДРП. 6. Донецкий пролетариат. Орган областного комитета Донецкого и Криворожского бассейна и Харьковского комитета РСДРП(б). 7. Искра. Орган меньшевиков — интернационалистов. Пг. 8. Киевская жизнь. 9. Мартов Ю. О. История российской социал-демократии. Пг., 1918. 10. Меньшевики: Сб. ст. /Сост. Ю. Фельштинский. Benson, Vermont, 1988. 11. Мысль. Еженедельный научный марксистский журнал. Х.

12. *На защите революции*. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917—1922 гг.: Сб. документов и материалов. К., 1971.
13. *Наш путь*. Орган Харьковского комитета меньшевиков. 14. *Наш Юг*. Орган Харьковского и областного комитета меньшевиков. 15. *Новый Луч*. Орган ЦК РСДРП(о). 16. *Очерки истории Харьковской областной партийной организации*. Х., 1980. 17. *Письма П. Б. Аксельрода и Ю. О. Мартова*. Берлин, 1924. 18. *Попов Н. Н.* Некоторые итоги политической эволюции партии меньшевиков//Пролетарская революция. 1922. № 11—12. 19. *Подболотов П. А., Спирин Л. М.* Крах меньшевизма в Советской России. Л., 1988. 20. *Рабочая газета*. Орган ЦК РСДРП. (Пг.) 21. *Рубан Н.В.* Октябрьская революция и крах меньшевизма (март 1917—1918). М., 1968. 22. *Рубач М. А.* Пролетариат Украины накануне социалистической революции//Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. М., 1964. 23. *Сборник резолюций и тезисов ЦК РСДРП и партийных совещаний*. Х., 1920. 24. *Социал-демократ*. Орган Харьковского комитета меньшевиков. 25. *Социалистический Вестник*. Орган Заграничной делегации РСДРП. 26. *Спирин Л. М.* Россия. 1917 год: Из истории борьбы политических партий. М., 1987. 27. *Третий Всероссийский съезд профессиональных союзов*: Стеногр. отчет. М., 1921. 28. *Харьковщина* в период гражданской войны и иностранной военной интервенции: Сб. документов и материалов. Х., 1973. 29. *ХАДО*. 30. *ЦДАГО України*. 31. *РЦЗВДНІ*. 32. *Jetzler L. Martov: a Political Biography of a Russian Social Democrat*. Cambridge., 1967. 33. *The Mensheviks: From the Revolution of 1917 to the Second World War*/ Ed by L. Haimson. Chicago; London., 1974.

Л. О. РАДЧЕНКО, канд. іст. наук

ГЕТЬМАНЩИНА 1918 року: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Відомо, що історія режиму П. Скоропадського відображена на сьогодні в єдиній узагальнюючій великій праці Д. І. Дорошенка, що видавалась і англійською мовою [34]. Написана ще в 20—30 рр., тим більше колишнім міністром закордонних справ Української Держави, що знаходився в еміграції, без використання вітчизняних архівів, у відверто прогетьманському дусі, вона все ж може служити фундаментом для подальшого вивчення проблеми.

Як і раніше, ставлення істориків та мемуаристів до гетьманського режиму коливається від зневажливого, різко осудливого до панегіричного, хоча при аналізі конкретики державної діяльності травня—листопада 1918-го зустрічаємо значно більше зваженості. Можна вважати, що першим і найбільш переконаним популяризатором особи П. Скоропадського та його діяльності був В. Липинський. Він підкреслював, що 29 квітня 1918 року влада в Україні виникла на основі традиції, а не бунту, з мо-

ральної, а не фізичної сили [23, 1987, т. I, № 4, с. 1]. Звичайно, ця теза не може ніяк вважатися вірогідною.

Можна цілком зрозуміти точку зору опонента В. Липинського та Д. Дорошенка — діяча Директорії М. Шаповала, який писав, що гетьман уявляв собою чорноракційне московство [21, с. 44] або причину наклепницької заяви С. Петлюри: «Режим Скоропадського ставився вороже до українського культурного і політичного відродження» [20, с. 23], але ж і сучасні історики чомусь нерідко наголошують тільки на антиукраїнській позиції гетьмана [2, с. 29].

Між тим однозначність оцінок тут абсолютно недоречна, як, втім, і стосовно будь-яких політичних режимів чи персоналій, що діяли в період 1917—1920 рр. У даному випадку ми повинні чітко бачити три періоди Гетьманщини, в залежності від змісту яких досить суттєво розрізнялись функції та дії П. Скоропадського і його апарату. Якщо 29 квітня — 2 червня 1918 року гетьман максимально залежав від Німеччини, будучи фактично напівмаріонеточним керівником, то в другому періоді — початок червня — середина листопада — він виступає в ролі одноособового монарха, владу якого визнали 38 країн (є й інші дані). Етап, обмежений місячним терміном, — 14 листопада — 14 грудня, — можна умовно вважати періодом самоліквідації П. Скоропадським своєї влади.

Поза увагою треба залишити докори на адресу П. Скоропадського, які фальшують історію. Скажімо, закид С. Мокрія: начебто при наступі військ М. А. Муравйова на Київ він, «бувши головнокомандуючим на Правобережжі», не виконав наказу керівництва УНР виступити з частиною армії на захист України [26, 1979, № 1, с. 8].

Майже не викликає заперечень твердження П. Боровського, який на основі висловлювань П. Скоропадського добре ілюструє незаперечений факт: у душі він довго був монархістом, прихильником Російської держави. Так, у червні 1914 він вважав український національний рух штучним, інспірованим австрійськими інтригами, а в липні 1917 пропонував створити в Києві центр для організації федеративної Росії. Не треба відкидати той значний вплив, який мала на нього дружина — росіянка та її сестра Софія Дурново [30, с. 117].

Недоречно іронія Т. Гунчака стосовно ліквідації гетьманом революційних досягнень у сфері законодавства в ім'я соціальної справедливості [3, с. 142]. Дійсно, 17 серпня голова Ради міністрів М. Василенко та міністр

торгівлі і промисловості С. Гутник анулювали, скажімо, закон УНР від 25 січня про 8-годинний робочий день. По-перше, нагадаємо: в жодній європейській країні, навіть з високою продуктивністю праці, він цілком не був введений. По-друге, рішення про відміну закону Центральної Ради уточнювало: адміністрація на місцях, в залежності від ефективності виробництва, у кожному окремому випадку вирішує це питання самостійно. До того ж нове законодавство залишало в силі колективні договори, в яких регулювалася дана проблема ([24, 1918, № 1 с. 7—10]).

24 липня гетьман схвалив закон про кримінальні покарання осіб, винних у перевищенні цін та спекуляції: від 16 місяців до 2 років ув'язнення або штраф до 25 тис. крб., а за спекуляцію — до 100 тисяч [25, 1918, № 1, с. 125].

Стосовно «москвофільства» Скоропадського: 21 червня, виступаючи на Всеукраїнському з'їзді вчителів, він говорив: договір 1654 року між Росією та козацькою державою — союз рівних, але потім 250 років Україна знаходилась у національному рабстві.

Звичайно, його філософія виключала повторення бажань М. С. Грушевського, який почав говорити про необхідність для України мати своїх Ленінів і Троцьких. Не вважав він, як В. Винниченко, Україну оплотом соціалізму, де треба знищити всі грошові знаки — символ зажерливого капіталізму [27, 1992, № 1, с. 13].

Важливо вияснити, чому в кабінеті гетьмана не досить широким виявилось представництво українців, включаючи, звичайно, членів соціалістичних партій. Адже вимоги українізувати Раду міністрів постійно надходили до Скоропадського від німецьких діячів різної політичної орієнтації: Г. Зюдекума і Г. Ш. Штреземана, А. Мумма і Р. Кюльманна, П. Рорбаха і А. Шмідта [38, с. 69]. Влітку 1918-го Міністерство закордонних справ Німеччини надіслало з таємною місією в Україну вже згадуваного нами експерта професора П. Рорбаха. Він швидко зрозумів, що гетьман втратив колишню популярність, і значна частина населення все більше починає вірити в харизму С.Петлюри, тому необхідно відновити владу соціалістичної опозиції [29, с. 29].

Можна згодитися з П. Боровським у тому, що незграбність підлеглих Г. Ватцдорфа при ліквідації Центральної Ради та арешті міністрів (А. Мумм кваліфікував її як поведінку слона в посудному магазині) значно пошкодила авторитету П. Скоропадського. Зокрема, від співробітництва з ним відмовились соціалісти-федераліс-

ти, хоча гетьман пропонував їм три міністерських портфеля [30, с. 114]. Дещо з інших причин від посади президента Академії наук відмовився пізніше М. С. Грушевський. Відомо, що після невдалого замаху на нього 28 квітня 1918 року з боку галицького москвофіла (А. Ф. Трубайчук покладає відповідальність на російського офіцера [19, с. 63] він знаходився в підпіллі, відійшовши від політичного життя).

Не треба забувати також, що квазісоціалістична фразеологія лідерів Центральної Ради відштовхнула від неї таких відомих діячів, як В. М. Леонтович, Д. І. Дорошенко, Е. Чикаленко, О. Скоропис-Йолтухівський, В. Липинський, С. Шемет та інших. Яскравим прикладом ділової критики економічної політики Центральної Ради може бути декларація «Протофісу» — організації, що об'єднувала керівних представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства. Вони закликали будувати державні інституції вільними від політики, надкласовими, зі спеціалістів, а не політичних діячів. Приватна власність, підкреслили підприємці, відповідала правосвідомості народу; введення 8-годинного робочого дня повинно йти за прикладом Заходу, де до цього ставляться дуже обережно [28, 1918, 28 квітня].

З перших днів існування Української Держави есери розповсюджували фальшовану грамоту гетьмана, в якій він «проголошував»: буду захищати інтереси поміщиків, панів, буржуазії [27, 1992, № 2, с. 15].

Насправді політичну реформу в Україні гетьман уявляв так: «ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю» [23, 1987, т. I, № 4, с. 3].

Д. Дорошенко вірно звернув увагу на те, що представники українських соціалістичних партій 2—3 травня віддали перевагу переговорам з генералом В. Грюнером, аніж з гетьманом-співвітчизником, про склад уряду М. Василенка [3, с. 146; 35, с. 218]. Викладені українськими соціал-демократами, діячами УПСР, соціал-федералістами умови були, на жаль, абсолютно неприйнятними для нового керівництва, бо відновлювали збанкрутовану політику Центральної Ради [40, с. 69]. Керівництво українських есерів, керуючись виключно ідеологічними пристрастями, не згодилося навіть зайняти в гетьманському кабінеті 7 міністерських посад. Скоріше всього, їхня програма соціалізації землі, списана в російських лівих есерів, не співпала з гаслом П. Скоропадського: землю — селянам, але на правовій основі. Вірно наго-

лошував Д. Дорошенко на тому, що навіть М. Міхновський не побажав бути послом для особливих доручень при гетьмані, а інші українці, і не лише соціалісти, не йшли на адміністративні посади середнього рангу, мріючи стати виключно міністрами. Не бракувало й тих, кого приваблювали гроші, а не служіння державі [5, с. 108—110].

За словами В. Дмитришина, навіть В. Грюнер не схвалив складу першого уряду М. Устимовича-Сахна як занадто правого. Звичайно, намагання бачити право-лівоцентристський блок пояснювалося в основному наміром замаскувати роль німецької адміністрації у становленні Гетьманату [4, с. 117—118]. Однак поради лідера німецьких соціал-демократів у рейхстазі А. Зюдекума, подані В. Винниченку та С. Петлюрі, обов'язково налагодити співробітництво з гетьманом, носили відвертий характер. Центристські партії Німеччини в цілому підтримували курс Р. фон Кюльманна: ніякої агресії проти Росії, бо вона консолідує там населення; налагодити добрі стосунки з Україною, Фінляндією, Кавказом, щоб не могла створитися нова Російська федерація. Але весь 1918 рік кайзер і більша частина мілітаристів ставились скептично до ідеї незалежної України, хоча економічно це було б вигідно Німеччині [31, с. 87].

Значну увагу приділяють історики, як ми вже писали, особі гетьмана — «українського Наполеона», як називав його В. Липинський. Звичайно, в грудні 1917 року П. Скоропадський не міг мати надію на те, що порятунок для України чи навіть для Росії прийде з Німеччини; важко згодитися і з оцінкою його лише вузьким практиком і егоїстом [17, с. 236, 240].

Сучасний харківський історик В. В. Кравченко вважає, що «в особі П. Скоропадського Україна мала єдино реальний шанс утвердити свою державність і тим самим уникнути страхіть громадянської війни і воєнного комунізму» [7]. Характерно, що більш ніж 70 років до цього майже аналогічну думку висловлював В. Липинський, але з умовою: лідери колишньої Центральної Ради повинні були допомогти йому в цьому. Згоджуючись з таким твердженням, І. Л. Рудницький водночас наголошував, що населення тогочасної України сповідувало повагу до одноосібного монарха, але головною течією все ж являвся популізм та соціалізм. Крім того, режим УНР мав ширшу соціальну базу, ніж Гетьманат, а іміджу Богдана Хмельницького П. Скоропадський, звичайно, не мав [44, с. 353].

У котрий раз констатуємо полярні розбіжності у різних авторів: для Д. Солов'я той факт, що рідний брат П. Скоропадського восени 1918 року створив «Раду державного об'єднання Росії» і був членом партії народної свободи [17, с. 231], кидало тінь і на самого гетьмана. В той же час І. Нагаєвський занадто перебільшує любов П. Скоропадського до української мови, приписує йому мрію про об'єднання всіх етнографічних українських земель [11, с. 130, 133], якої насправді не було, враховуючи прагматизм гетьмана.

Хоча вітчизняні історики в останні роки значно розширили діалезон досліджень гетьманату, особливо в галузі зовнішньої політики [6, 9, 13, 14, 15, 16], але поки що тематика обмежується російсько-українськими відносинами, проблемами Криму, частково — стосунками з Антантою, але надто поверхово, бо вітчизняні автори не мали змоги використати архіви за кордонами України. Все ж зі змісту цих праць витікає, що в російсько-українських переговорах у Києві 23 травня — 6 жовтня 1918 року головними були питання кордонів, поділу державного майна та боргів колишньої Російської імперії, фінансів. Паралельно з переговорами, більшовицькі керівники Росії організували навесні-влітку більше 200 підпільних антигетьманських організацій, виділивши на підривної діяльність 1,5 млн крб. Дещо більше ця проблема розглянута в монографії В. Семененка [16, с. 103—106].

Не можна згодитися з тезою про прилучення гетьманом до України території Холмщини, Підляшшя, Сіверщини, частини Курського, Воронежського повітів [12, с. 87]. Вимога про передачу Холмщини до складу України була дійсно висунута в котрий раз Д. Дорошенком в період візиту до Берліна 22 жовтня [45, с. 195], коли вирішити її позитивно не було ніякої можливості. Намагався гетьман опікувати 554 тис. українців, які проживали в «Зеленому кліні» (Далекий Схід), складаючи там 58,3 % всього населення. З цією метою він обговорював їхнє становище на російсько-українських переговорах, пізніше з Антантою в Одесі та Яссах, в Томську — з сибірським урядом [46, с. 10]. Складно виглядала бесарабська проблема, хоча 11 травня гетьман вирішив застосувати тиск, прийнявши розпорядження «Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бесарабії». Адже ще 15 грудня 1917 р. Краєва Рада Бесарабії створила Молдавську народну республіку, а з січня 1918 тут знаходились румунські війська. Після цього 27 березня (8 квітня)

1918 р. в Кишиніві на засіданні Сфатул Церій було прийнято рішення про возз'єднання Молдавії з Румунією. Більше того, Генеральний конгрес в Чернівцях 15 (28) листопада 1918 р. вирішив приєднати до Румунії і Буковину [33, с. 77]. А от частину Мінської губернії та Могилівщину гетьман зайняв.

Д. Дорошенко добре знав, як активно працював гетьман у напрямі зближення, а потім і підписання військово-політичної конвенції між Кубанню та Українською Державою [23, 1990, vol. LI. № 10, с. 3]. Завадила цьому негативна позиція Дону, частково — Німеччини та Антанти, як і сама ситуація на Кубані, де населення розкололося на ворогуючі табори.

Якщо армію П. Скоропадському створити не вдалося, то з Чорноморським флотом справа посувалася дещо краще. Історія боротьби Української Держави за флот не лише цікава, але й повчальна, хоча й не позбавлена протиріч.

В опублікованих Т. Горникевичем документах з австрійських архівів говориться: уже в ніч на 30 квітня 1918 року гетьман говорив про повернення на флот адмірала О. В. Колчака [37, с. 810]. Він, без сумніву, знав про українські корені адмірала: його мати походила з дворян Херсонщини, а офіційна дружина С. Ф. Колчак (Омірова) — з Кам'янця-Подільського. В період, коли О. Колчак командував Чорноморським флотом, вона часто з'являлася в українському одязі [16, с. 106].

Як підкреслює В. Біль, прилучити Крим бажали не лише уряди радянської Росії та Української Держави, але претензії на нього висунули і деякі впливові кола в Туреччині. Частина татарських діячів у Криму вимагала, щоб верховна влада тут належала турецькому вельможі. Лише під тиском з Берліну в Крим не було відправлено 6-тисячний корпус турецьких солдатів з Одеси. Ситуація ускладнювалась не тільки протиборством за півострів політичних сил, але й строкатістю національного складу. За даними Д. Дорошенка, яких не заперече австрійський історик, на території Криму тоді проживало 33,2 % росіян, 29,8 % татар, 13,1 % українців, 9,1 % німців, 4,8 % інших націй [32, с. 295—297].

За даними П. Воровського, 19 травня Р. Кюльманн наказав майбутньому представнику Німеччини на українсько-російських переговорах графу Й. Берхему ставити питання про належність Криму неясно, щоб посилити протиріччя між партнерами. А якщо необхідно буде передати його Україні, попередив він, то треба попередньо

взяти від гетьмана якісь зобов'язання на користь Німеччини [30, с. 142].

Хоча 17 червня Німеччина санкціонувала створення в Криму уряду С. (М.) Сулькевича (походив з польсько-татарсько-литовської сім'ї), але фактично вся влада тут належала німецькому командуванню. В новому коаліційному уряді С. Сулькевича налічувалося 3 татарина, 2 росіянина, 2 німця, 1 вірменин, але жодного українця. Залишався існувати татарський парламент — курултай, державною мовою залишалась російська, дозволялись татарська й німецька. Кораблі флоту німці інтернували, піднявши на них свої прапори. Але контр-адмірал В. Ключковський домогся, щоб на частині з них німецька символіка була знята. Які саме прапори було піднято, історики не пишуть, скоріше всього — різні, в залежності від політичних симпатій команд.

Зі статті В. Біля можна довідатись, що після повернення з Новоросійська в Севастополь 8 кораблів, командуючим Чорноморським флотом з 25 червня став німецький віце-адмірал Хопман. Він мав намір віддати кораблі після закінчення війни керівникам Росії, хоча на них претендувала і Туреччина. Такі плани не входили в наміри берлінського керівництва, тому з кінця червня командуючим флотом було призначено О. Покровського [32, с. 299—300].

Щоб примусити уряд С. Сулькевича згодитися на автономний статус Криму у складі України, гетьман почав економічну блокаду півострова, поставляючи туди продовольство лише для німецьких гарнізонів та австрійської морської піхоти. Але умови об'єднання були вироблені не в Києві, як пише І. Торбаков [18], а в період візиту гетьмана до Берліну. Саме там 15 вересня 1918 р. відбулися переговори з міністром фінансів Криму В. С. Татіщевим [30, с. 145]. До жовтня Україні були передані і кораблі Чорноморського флоту, хоча переговори про конкретний рівень кримської автономії, які почалися 5 жовтня, так і не були завершені.

П. Скоропадському було тоді невідомо, що 27 серпня 1918 року державний секретар закордонних справ Німеччини контр-адмірал П. Гінтце підписав таємну угоду з послом Росії А. А. Йоффе, стаття 4 якої передбачала відмову Німеччини підтримати силовими методами прагнення України до незалежності у складі Російської держави. Крім того, згідно зі статтею 15, кораблі Чорноморського флоту могли використовуватись німецьким

командуванням для патрульної служби, тралення мін і т. п. [47, 1926, № III, с. 149—153].

Що стосується драми 18—19 червня 1918 р. в бухті Новоросійська, то в ній багато не до кінця в'яснених моментів. Неясно, скільки було затоплено кораблів — 9, 10, III чи 14, а В. Кравцевич стверджує, що 8 бронекатерів з Новоросійська, які належали Чорноморському флоту, вивезли залізницею до Царицина [8, с. 126]. Невідомо, які саме підстави Антанти допомогли, поряд з бажанням більшовиків, затопити частину ескадри [39, с. 50]. Навіть спосіб затоплення суден історики описують по-різному.

Сьогодні ми маємо більш-менш задовільне пояснення стосовно зміни зовнішньополітичної орієнтації гетьмана та статусу Української Держави, яка мала місце в листопаді 1918 року. П. Боровський доводить, що з серпня дипломатам Німеччини були відомі плани голови Ради міністрів Ф. Лизогуба щодо підписання нової угоди з не-більшовицькою Росією по типу Переяславської січня 1654 року [30, с. 162, 263]. В той же час А. Процик показує, що для П. Скоропадського ця ідея більш нагадувала проект конфедерації, до того ж такої, яка будувалася б знизу, а не зверху. Тому не випадково ідеологи білого руху вважали його зрадником стосовно концепції «єдиної й неподільної Росії» [43, с. 76—79].

Історики і сьогодні дебатують: чому 14 листопада гетьман на протязі трьох годин змінив свою орієнтацію, взявши курс на заміну коаліційного з українськими діями кабінету (з 24 жовтня), замінивши його відверто проросійськими міністрами. Адже посол Австро-Угорщини князь К.-Е. Фюрстенберг доповідав, що гетьман готовий до співпраці з Українським національним союзом, згодився на скликання Національного конгресу. Але при арешті одного з офіцерів української армії начебто стало відомо після допиту останнього, що на конгресі планувалося усунути гетьмана, тому він і змінив курс. Подібну думку висловлювали П. Христюк, О. Назарук, Д. Дорошенко, О. Удовиченко, Л. Цегельський, І. Кедрин та інші автори. Вони пояснювали: П. Скоропадський вирішив спертися на білогвардійців, боячись анархії — наслідку нових соціалістичних експериментів [10, с. 228]. На наш погляд, таке пояснення поверхове, бо навіть коли випадок зі свідченнями офіцера вірний (про свій можливий арешт Українським національним союзом гетьман говорив 16 листопада 1918 р. представнику білогвардій-

ців В. Маркозову) [20, с. 26], то причини для нової політичної лінії у П. Скоропадського були глибші. Адже після поразки Німеччини склалась принципово інша ситуація. Спроба деяких діячів у Берліні перед неминучою поразкою ввести в жовтні 1918 парламентську систему шляхом зміни Конституції була першою ознакою кризи монархічного принципу. Гетьман добре розумів, що соціал-демократи, центристи та помірні ліві партії Німеччини не будуть підтримувати його як суверена. Між іншим, саме ці партії перемогли на виборах у Німеччині 19 січня 1919 року, створивши до вересня систему парламентської демократії.

Крім того, орієнтуючись тепер на Антанту (ще не означає, що гетьман почав ставитися вороже до Німеччини) П. Скоропадський добре знав прихильність її лідерів, особливо Франції, до ідеї єдиної й неподільної Росії. У цьому він ще більше впевнився, одержавши дані про переговори в Яссах свого представника І. Коростовця з консулом Франції в Одесі Е. Енн, який, однак, обіцяв військову підтримку не Українському національному союзу, а гетьману. Я. Пеленський вважає, що рішення П. Скоропадського на союз з Росією було прийнято не під тиском обставин, а тотожно віддзеркалювало його погляди [42, с. 80]. Цей висновок, на наш погляд, дискусійний. Звичайно, гетьман не міг стати безоглядним самостійником хоча б у силу свого попереднього виховання, та водночас він повинен був рахуватися з поглядами значної частини правлячого прошарку в Україні, для якого одноосібна влада уособлювала курс на відновлення російсько-українського союзу. Адже навіть незалежник-монархіст В. Липинський, прихильник ідеї національних держав, і той, як підкреслив В. Бурлачук, писав про утворення в Європі «Спільки трьох Русей» — як протипаги азійському Сходу та фінансовому капіталу Заходу [1, с. 103—108]. Напевне, згадуваний нами граф Й. Берхем міг поділитися з гетьманом своєю думкою, висловленою десь до середини листопада 1918 року: незалежна Україна закінчилась, тепер її легко зможуть захопити більшовики [31, с. 91—92]. Аналогічні побоювання лунали в Яссах, де вирішувалося питання про перекидання на територію Росії 150 тис. солдатів та офіцерів Антанти для боротьби з більшовиками, хоча представники білої гвардії вимагали спершу схвалити ідею встановлення в Росії диктатури. На півдні України планувалася висадка 12 прецьких і французьких дивізій, які потім разом з місцевими частинами повинні були заволо-

діти Києвом, Харковом, Донбасом, Кубанню. І якщо гетьман прогав час в надії на допомогу Антанти, то А. І. Денікін уже 7 грудня з іронією говорив: хоча б союзники висадили дві дивізії і кинули їх у напрямі Катеринослава [36, с. 105]. Подібні ілюзіям П. Скоропадського, виявились думки одного з керівників «Союзу промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства» (Протофіс) М. Ф. фон Дітмара: військам Антанти необхідно контролювати всю територію України, обов'язково просунутись до Харкова і Донбасу, бо українська армія «крім слабких офіцерських кадрів і невеликого запасу, при нулі артилерії», опору більшовикам чинити не зможе [22, с. 45]. При нейтральності німецьких військ і згідно домовленості С. Петлюри з їх Солдатською Радою, що дозволила вступити до Києва 15 тисячам українських військ, 14 грудня 1918 р. Гетьманат перестав існувати. Але коли Р. А. Марк зазначає, що на протязі деякого часу, коли війська С. Петлюри знаходились за 20 км від Києва, між ними та німецькими частинами спостерігались дрібні сутички, які не мали суттєвих наслідків [41, с. 38], він помиляється. З зібраних Т. Горникевичем документів відомо, що 26 листопада 27-й німецький корпус розбив частину січовиків; у Бердичеві німці затримали водночас гетьманські полки, які просувалися на Козятин, щоб вдарити в тил петлюрівцям; в Конотопі теж не допустили руху українських частин до Києва. Вислані С. Петлюрою парламентарі досягли 28 листопада перемир'я з німцями і встановили демаркаційну лінію [37, с. 121—124].

Тому вираз істориків: 90-тисячна армія Петлюри здобула Київ, не зовсім вірний.

В цілому вивчення доби гетьманату суттєво поживалося (в цьому є внесок також В. Ф. Верстюка, Р. Я. Пиріпа), але існує ряд проблем, що потребують досліджень: насамперед особливості військової, правничої політики, вирішення соціальних та економічних питань, стосунки з різними прошарками інтелігенції, австрійською та німецькою владою, радянською Росією, рядом інших держав.

Список літератури: 1. *Бурлачук В.* Історичні спроби моделювання української державності в ХХ столітті («класократична» версія В'ячеслава Липинського)//Політологічна думка К., 1995. № 1. 2. *Гнідан О. Д.* та ін. Володимир Винниченко. Грицько Григоренко. Штрихи до портретів. Навчальний посібник. К., 1995. 3. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. К., 1993. 4. *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких документів//Політологічні читання. К., 1994. № 1. 5. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле

(1914—1918). Частина друга//Український історичний журнал. К., 1993. № 7, 8. 6. *Заруда Т. В.* Зовнішньополітична діяльність уряду української держави, 1918 рік: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. К., 1995. 7. *Кравченко В.* На помилках вчаться?//Слобідський край. Х., 1993. 11 травня. 8. *Кравцевич В.* Український державний флот. К., 1992. 9. *Луцандін О. І.* Українсько-російські мирні переговори 1918 р. К., 1994. 10. *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. Нью-Йорк та ін. 1993. 11. *Нагаєвський І.* Історія Української Держави двадцятого століття. К., 1993. 12. *Панюк А., Рожик М.* Історія становлення української державності. Львів., 1995. 13. *Піскун В.* Одне писали, інше тримали «в умі»//Політика і час. К., 1994. № 2. 14. *Покровська І., Хорошилова Ю.* Місія, приречена на невдачу. Українсько-британські відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії//Політика і час. 1995. № 5. 15. *Проданюк Ф.* Дипломатія держави гетьмана Павла Скоропадського//Політика і час. 1992. № 5. 16. *Семененко В. І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917—1922 роки). Х., 1995. 17. *Соловей Д.* У справі оцінки акту державного перевороту 29 квітня 1918 року//Політологічні читання. 1994. № 3. 18. *Торбаков Н.* Крым и Черноморский флот//Независимая газета. М., 1992. 9 апреля. 19. *Трубайчук А. Ф.* Совість української державності. Нарис політичної біографії Михайла Сергієвича Грушевського//Відродження. К., 1993. № 2. 20. *Феденко П.* Головний отаман. Із культурної та політичної діяльності Симона Петлюри. Мюнхен; Лондон., 1976. 21. *Шановал М.* Минувшина і будучина української визвольної боротьби//Київська старовина. 1993. № 5. 22. *Чорний Д. М.* Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. Х., 1995. 23. *Батьківщина.* Торонто. 24. *Голос металіста.* К. 25. *Закон і право.* К. 26. *Мета.* Філадельфія. 27. *Україна.* К. 28. *Рух.* Х. 29. *Dem Andenken Paul Rorbach.* Ein Beitrag zu osteuropäischen Prblematik. München., 1959. 30. *Borowsky P.* Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübek; Hamburg., 1970. 31. *Borowsky P.* Germany's Ukrainian Policy during World War II and Revolution of 1918//German-Ukrainian Relations in historical Perspective, Edmonton; Toronto., 1994. 32. *Bihl W.* Österreich-Ungarn und die Krim 1918//Archiv für österreichische Geschichte. Wien., 1966. Bd. 125. 33. *Chiper I.* Italy and the Ratification of the October 28, 1920 Treaty concerning Bessarabia//Revue Roumaine d'Etudes Internationales. Bucarest., 1992. № 2. 34. *Doroshenko D.* History of Ukraine, 1917—1927. Vol. II. The Ukrainian Hetman State of 1918. Winnipeg., 1973. 611 p. 35. *Chirovsky N. L.* An Intoduction to Ukrainian history. Vol. III: Nineteenth and Twentieth Century Ukraine. New York., 1986. 36. *Fisher L.* The Soviets in World Affairs. A history of the Relations between the Soviet Union and the Rest of the World 1917—1929. New York., 1960. 37. *Hornyckiewicz Th.* Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hindergründe. Bd. III. Philadelphija., 1968. 38. *Janiw W.* Die Geschichte der Ukraine und die deutsche Ostfolschung//Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. 1968. № 43. 39. *Jakymovych B.* The Ukrainian Navy in 1917—1920//The Ukrainian review. London, 1993. vol. XL. N 2. 40. *Hunczak T.* The Ukraine and Hetman Pavlo Skoropadskyj//The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution. Harvard., 1977. 41. *Mark R. A.* Symon Petljura und die UNR. Vom Sturz des Hetmans Skoropadskyj bis zum Exil im Polen//Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. Wiesbaden, 1988. Bd. 40. 42. *Pelenski I.* Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany (1917—1918) as Reflected in his Memoirs//German-Ukrainian Relations in Historical Perspective.

Edmonton; Toronto., 1994. 43. *Procyk A.* Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. Edmonton; Toronto., 1995. 44. *Rudnytsky I. L. V.* Lypynskyj's Political Ideas from the Perspective of our Times//Harvard Ukrainian Studies. Cambridge., 1985. vol. IX. N 3/4. 45. *Reshetar I. S.* The Ukrainian Revolution, 1917—1920. A Study in Nationalism. New York., 1972. 46. *Trembisky W.* The bases for the international-legal Recognition of the Statehood of the Ukrainian Republic, 1917—1920//Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Jahr 1975—1976 Cambridge., 1976. vol. VI. 47. *Euro-päische Gespräche.* Berlin.

М. В. ЯЦЮК

ДЕЯКІ ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗБУДОВИ АРМІЇ УНР ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (ЖОВТЕНЬ 1918 — ГРУДЕНЬ 1919 рр.)

Вивчення діяльності Директорії УНР щодо розбудови власних Збройних сил і проведення відповідної політики є досить актуальним з огляду на можливість дати об'єктивну оцінку якості і рівню державотворчих процесів в Україні.

Радянська історіографія свідомо перекручувала або замовчувала цю важливу проблему. Такий стан речей призвів до тенденційного трактування подій тих часів, а з рештою — і до майже повного фальсифікування історії України. Тому на порядку денному постає необхідність нівідкладного вивчення різнобічної діяльності Директорії і, зокрема, її військової політики.

Архівні матеріали, окремі дослідження, що безпосередньо стосуються військової справи в УНР, в яких головна увага приділяється бойовим діям, питанням створення і розвитку військових структур, повинні використовуватися для розв'язання посталих проблем [5; 6; 9; 10].

Відомо, що проведення військової політики та побудова збройних сил вимагає комплексного підходу, що включає до себе як теоретичну базу, законодавчі акти, так і практичні заходи щодо їх втілення.

Розбудова Наддніпрянської армії УНР почалася восени 1918 р. з повстання проти Гетьмана П. Скоропадського. Цілі загони разом зі своїми старшинами схилилися на бік повстанців. Більшість гетьманських військ перейшла до Директорії УНР, за виключенням частини Волинського, Чернігівського і Полтавського кадрових корпусів. Загони повстанців очолив Головний Отаман Республіканських Військ С. Петлюра.

Загальна чисельність військ Директорії на середину грудня 1918 р. сягала понад 100 тисяч чоловік [7, с. 100]. Але це були у своїй більшості повстанські загони, які важко було вважати за поважну військову силу. Вони виникли на хвилі всенародного незадоволення політикою Гетьмана, а після перемоги повстання ця армія так само швидко почала розпадатись, як і утворилася. Від більш ніж стотисячного війська на 11 січня 1919 р. залишилось у бойовому складі 56 тисяч чоловік [11, ф. 1078, оп. 1, спр. 8, арк. 158], а на початок квітня — близько 40 тисяч [13, ф. 103, оп. 1, спр. 21, арк. 24—29].

З відновленням УНР перед керівництвом країни постали надзвичайно складні проблеми творення нового державного апарату і стабілізація економіки. Найголовнішою перешкодою у становленні УНР була чергова агресія більшовицької Росії проти неї, розпочата збройними заходами Червоної Армії в кінці листопада — у грудні 1918 р. [8, т. 2, с. 102—104]. Тобто майже відразу за повстанням розпочалася друга українсько-російська війна. А тому уряд України негайно зосередився на веденні війни, до якої він був зовсім не готовий, а не на створенні державних інститутів, поважне місце серед яких займають Збройні Сили.

До цього слід додати і відсутність реальної допомоги з боку країн Антанти, які провадили фактичну блокаду УНР, натомість допомагаючи Денікіну і Пілсудському. В той же час Польща здійснювала агресію проти ЗО УНР, яка з 22 січня 1919 р. формально увійшла до складу УНР. Тому війська УНР змушені були ще й тримати протипольський фронт на Волині і допомагати УГА в Галичині. Крім того, Наддніпрянська Армія УНР змушена була вести збройну боротьбу проти загонів Добровольчої Армії Денікіна та тимчасово і проти французького експедиційного корпусу в Одесі 18 грудня 1918 р. [12, ф. 446, оп. 1, спр. 14, арк. 22].

З початком другої українсько-російської війни УНР потрібні були значні людські і матеріальні ресурси. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми була спроба провести мобілізацію, яка мала забезпечити формування збройних сил вже державою, а не політичними силами. Мобілізація як засіб комплектації війська мала провадитись на певній правовій базі. Однак перша спроба провести закон про мобілізацію від 27 листопада 1918 р. не мала успіху через відсутність відповідних установ і засобів реалізації [11, ф. 1078, оп. 2, спр. 34, арк. 3]. Тому 13 січня 1919 р. було прийнято ще один закон «Про

заклик військових до дійсної служби» [11, ф. 1078, оп. 2, спр. 34, арк. 4]. Згідно з ним призову до війська підлягали здатні до служби чоловіки 1893—1899 рр. народження. Також закликалися старшини, лікарі та військові урядовці віком до 50 років, що свідчило про брак фахівців в українській армії. Крім того, законом гарантувалися певні соціальні гарантії мобілізованим та членам їх сімей. З метою ж координації мобілізаційної політики при Генеральному штабі було утворено спеціальну комісію щодо вирішення негайних питань з приводу заклику до війська і відстрочок на чолі з отаманом Янушівським [11, ф. 1078, оп. 1, спр. 7, арк. 41].

Аналізуючи перші спроби мобілізації протягом 1919 р. треба зауважити, що вони були не дуже вдалимими. Крім браку досвіду, відповідних структур і механізмів, головною причиною невдач була окупація Червоною Армією значної території України, що позбавило державні структури УНР можливості мобілізувати місцеве населення до війська. Неукомплектованість особовим складом армійських підрозділів привела до того, що 2 лютого 1919 р. було оголошено про призов з 5 березня чоловіків, які народилися в 1900 році [11, ф. 1078, оп. 2, спр. 34, арк. 21].

Мобілізовані мали відразу ж отримати місячну платню. Вже 4 лютого 1919 р. у відповідному наказі (ч. 155) йшлося про виділення на призов 2-му та 7-му корпусам по 10 млн крб., а 1-, 3-, та 4-му корпусам по 5 млн крб. [11, ф. 1078, оп. 1, спр. 1а, арк. 4]. Ці кошти використовувалися на обмундирування, утримання та грошове забезпечення мобілізованих. Державне керівництво планувало на базі кадрових корпусів розпочати створення нової української армії. Але через недоліки і проблеми у справі приймання новобранців було видано новий закон у січні 1919 р. про відстрочення призову осіб, які народилися у 1899 році до 10 лютого [11, ф. 1078, оп. 1, спр. 1а, арк. 56]. Протягом 1919 р. військове командування, виходячи із своїх можливостей та умов, неодноразово оголошувало мобілізацію в тих чи інших межах на підставі закону від 13 січня 1919 р. Так, у лютому було знову призвано до збройних сил старшин віком до 40 років [11, ф. 1078, оп. 1, спр. 1а, арк. 6]. Нові накази з цього приводу були зроблені 2 і 26 квітня 1919 р. під № 731 і № 781 [11, ф. 1078, оп. 1, спр. 1а, арк. 7].

Незважаючи на квітневу катастрофу, держава розгорнула широкомасштабну військову реформу. Зокрема 21 червня 1919 р. Військовий Міністр видав наказ за № 905 про мобілізацію до армії осіб, які народилися у

1889 р., підстаршин віком до 35 років і старшин та лікарів віком до 40 років [11, ф. 1078, оп. 2, спр. 34, арк. 56]. А з розширенням політичної влади Директорії майже на всю правобережну Україну вищі військові установи розпочали нову хвилю мобілізації відповідними наказами від 9 червня, 4, 17 серпня 1919 р. З метою поповнення збройних підрозділів Головний Отаман 27 вересня 1919 р. видав Універсал про мобілізацію в усіх землях, що перебували в державно-адміністративному підпорядкуванні УНР, відповідно до умов, окреслених у попередніх документах [11, ф. 1078, оп. 2, спр. 34, арк. 21].

А з метою припинити уникнення від служби під прикриттям виконання службових обов'язків в державних установах 9 липня 1919 р. було видано наказ № 48 про заборону приймати на посади в тилкових установах всіх підстаршин і старшин, здатних до військової служби [11, ф. 1078, оп. 4, спр. 21, арк. 97].

Таким чином, у 1919 р. Директорія активно і наполегливо намагалася провадити мобілізаційну політику з метою формування армії країни, надаючи законами і наказами відповідним заходам більш-менш системного характеру. Але за умов постійного ведення бойових дій, відсутності необхідного часу, фахівців, установ і коштів вони не дали очікуваних результатів.

Щоб переконатися в цьому, досить проаналізувати чисельність Наддніпрянської Армії з весни до осені 1919 р., коли вона не перевищувала 30—40 тисяч чоловік. У той же час Червона Армія, маючи відпрацьований апарат і необхідний час, у 50-верстовій прифронтовій смузі на півночі України в одному з повітів тільки за першу половину вересня 1919 р. мобілізувала близько 37 тисяч чоловік від 18 до 37 років [13, ф. 198, сп. 1, спр. 22, арк. 81].

Дійсно, ефективність мобілізованої політики також залежить від чіткого опрацювання всього механізму її проведення, забезпечення усіх його ланок відповідними кадрами. До того ж треба було передбачити і спланувати процес комплектування і матеріального забезпечення відповідних установ і підрозділів, чітко розподілити межі компетенції і відповідальності кожного структурного підрозділу.

Проте юридична база для проведення призовів до українського війська у вигляді закону від 13 січня 1919 р. позитивно сприяла уніфікації згідно з ним усіх подальших законодавчих актів і наказів з цього приводу.

Паарлельно зі створенням правового підґрунтя мобілізаційної політики йшов надзвичайно важливий процес розроблення і впровадження військових статутів.

Першим було розроблено Дисциплінарний статут. Саме він так конче був необхідний Наддніпрянській Армії у тій ситуації повної анархії, яка склалася у її лавах взимку 1919 р. після перемоги Директорії над Гетьманом і початку війни з Радянською Росією. Через цей Статут було розроблено і затверджено Головним Отаманом С. Петлюрою 21 січня 1919 р. [1]. У ньому було окреслено обов'язки козаків і старшин, повноваження старшин щодо підтримки дисципліни у військових частинах, до того ж детально було розписано можливості тієї чи іншої посадової особи в накладанні покарання на підлеглих. Це мало б сприяти встановленню міцної дисципліни у військах. Однак цей статут визначав здебільшого загальні вимоги, а потрібно було чітко розписати межі тих чи інших злочинів і відповідних покарань.

Через погіршення військово-політичної ситуації в Україні подальша робота над статутами для армії призупинилася. Життя вимагало розроблення за короткий термін більш жорстокого Дисциплінарного статуту. Тому 24 травня 1919 р. було видано наказ за № 75, де оголошувалися 12 пунктів Тимчасового дисциплінарного статуту із зазначенням конкретного покарання за конкретний злочин [11, ф. 1078, оп. 1, спр. 82, арк. 75]. Наприклад, за невиконання бойового наказу, за опір проти виконання наказу, за напад на військовою варту, за пошкодження на тілі з метою ухилення від служби, за дезертирство, за порушення службових обов'язків під час варті, за підбурювання до дезертирства, за навмисне розповсюдження чуток, за здавання у полон, за здавання начальником своєї частини у полон призначалася страта. Такі суворі покарання військове керівництво УНР вводило тимчасово, бо вважало, що вони якось сприятимуть підсиленню військової дисципліни і дозволять підняти боєздатність армії.

Зі стабілізацією ситуації на фронтах на початку літа 1919 р. уряд УНР одержав можливість нарешті у червні — липні спробувати провести комплексну реформу військової системи країни. Цілком природно було те, що одним з найважливіших її моментів був юридичний. Саме в цій галузі і було зроблено важливі кроки, спрямовані на створення чіткого правового підґрунтя існування та діяльності військового організму.

Окрім вже згаданих статутів, була розроблена і впроваджена в життя ціла низка нових, які регламентували армійські норми. Так, з метою удосконалення вишколу бойових частин і заведення єдиної системи військової муштрової підготовки 23 червня 1919 р. було прийнято Муштровий статут [2]. А вже 10 липня 1919 р. затверджено Статут залогової служби [4]. Його прийняття було потрібне для того аби нарешті впорядкувати питання залогової служби, впровадити загальні норми стосунків і визначити права та обов'язки посадових осіб, що мало забезпечити лад у містах, де перебувала армія. Окремі питання, розписані Статутом залогової служби, узгоджувалися з Дисциплінарним статутом. Наприклад, це стосувалося посади начальника залози. Таким чином утворювалось єдине юридичне підґрунтя.

Одним з останніх було розроблено Статут внутрішньої служби [3]. Саме він підводив своєрідну риску під всім процесом правових реформ в армії, який мав утворити юридичну базу для Збройних Сил УНР у червні — липні 1919 р. В цьому Статуті визначалися роль і місце армії в державі, її обов'язки перед нею, а також обов'язки перед армією. У 8-й статті йдеться про те, що армія повинна бути поза політикою, а тому усі громадяни під час перебування на дійсній службі мали облишити свої політичні переконання. Наприклад, козакам заборонялось користуватися правом виборів, але вони могли бути обраними (після чого зараховувалися до запасу), входити до складу і брати участь у будь-яких спілках та політичних партіях, брати участь у мітингах, привселюдно виголошувати промови політичного змісту.

Отже, держава вбачала армію поза політикою і відводила їй роль захисника країни в цілому, а не окремих партій і верств. Це було одним з важливих досягнень у справі будування Збройних Сил УНР.

Визначений Статут повністю регламентував внутрішній устрій і взаємовідносини між військовослужбовцями. Відтоді стало можливим юридичне існування Наддніпрянської Армії, бо нарешті було закладено підвалини для її будування на цілком легітимній основі.

Не менш вагомою була і реформа військового судочинства. Ще за Гетьмана П. Скоропадського 21 червня 1918 р. було ухвалено Військовий судовий статут [11, ф. 1075, оп. 2, спр. 29, арк. 1—3]. Він діяв і за часів Директорії. Ним встановлювалися суд і штабні суди на рівні дивізій і корпусів. А за основу кодифікації було використано Російські судові статuti 1864 р. Водночас

впроваджувалися нововведення: суд мав бути незалежний від командирів, суддю можна було покарати за порушення дисципліни лише за дозволом надзвичайного суду, слідчі судді були членами Вищого військового суду. Прокуратура була створена на австрійський зразок. Військовий судовий статут має істотно покращити справу військового судовиробництва.

26 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР ухвалила закон про надзвичайні військові суди з чітким переліком тих злочинів, за які виносяться покарання смертю і каторгою [11, ф. 1075, оп. 4, спр. 2, арк. 1]. Такий надзвичайний крок був обумовлений відсутністю дисципліни і анархією у військах, що призводило до розвалу армії. Але цей закон не вирішив ті гострі проблеми. Тому наказом від 14 червня 1919 р. за № 15 було розформовано ряд судів при корпусах і дивізіях, а залишено лише при штабах військових груп [11, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 67]. Ці зміни впроваджувалися через зведення різних частин до більш-менш сталих угруповань і брак досвідчених судових фахівців. Такий підхід здавався цілком правильним. Але виявилось, що через брак професійних суддів установи діяли недостатньо чітко. За наказом від 5 липня 1919 р. № 46 було розформовано штабові суди при корпусах і групах, а всіма справами мав займатися суд при Штабі Дієвої Армії [11, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 91].

У такому вигляді військова судова система проіснувала до кінця 1919 р.

Цікавим є питання організації Вищого Військового управління Збройних Сил УНР доби Директорії. Спочатку Директорія не утворила єдиної і повної системи управління військами. Справа в тому, що об'єктивно певний час паралельно існували як структури колишніх гетьманських установ, так і нових, повстанських, але зміни розпочалися вже взимку 1919 р.

Слід зауважити, що у справі удосконалення Вищого Військового управління за часів Директорії можна визначити два періоди: зимовий і літній. Взимку 1919 р. було зроблено перші кроки у справі створення цієї системи в Наддніпрянській Армії і побудовано підґрунтя для впровадження цієї системи в життя. Більш досконало це питання вирішувалося влітку під безпосереднім керівництвом Військового Міністра Сиротенка та за участі отаманів Шейбле, Сінкера, Осницького, Мельника. Під час літньої реформи Збройних Сил УНР було виправлено низку недоліків, припущених взимку. Потрібно від-

значити і залучення до контролю за розробленням широкомасштабних військових програм представників цивільної влади, що сприяло узгодженню державної політики з можливостями армії. Об'єднання Наддніпрянської Армії з УГА суттєво не вплинуло на структуру військового керівництва Наддніпрянської Армії, а спонукало лише до утворення Штабу Головного Отамана на чолі з отаманом Юнаковим та його заступником і генералом-квартирмейстером Курмановичем з метою координації дії обох армій.

Реформування системи Вищого Військового управління розпочалося з наказу № 60 Військового Міністра Грекова у лютому 1919 р., де затверджувалася схема Вищого управління [11, ф. 1075, оп. 1, спр. 15, арк. 15—20]. Згідно з новою схемою на чолі всього війська мав стояти Головний отаман республіканських військ, якому підпорядковувалися уся кадрова армія з установами Військового Міністра та Дієва Армія. Безпосередньо військовому міністру підлягали на правах заступників Начальник Генерального штабу, Головний Начальник Постачання, Головний Інспектор військ УНР. Далі на правах начальників Головних управлінь до Військового Міністерства належали Начальник канцелярії Військового міністра, Начальник Головного військово-юридичного управління, Інспектор військ УНР у справах національно-культурно-політичних та Головна управа військового духовенства.

Наступним моментом системи Вищого військового управління була схема підпорядкування в кожному з напрямків. За цією схемою Начальнику Генерального штабу мали підлягати з прямою доповіддю Начальник Головного Управління Генерального штабу (ГУГШ), Начальник Головної шкільної управи, Начальник Головного штабу, Начальник Головної геодезичної управи.

Наприклад, згідно із зазначеною схемою Головному начальнику постачання мали підлягати Головне інтендантське управління, Головне інженерне управління, Головне гарматне управління, Головна військово-санітарна управа, Головна військово-ветеринарна управа, Головне управління повітряного флоту, Окрема управа щодо ремонту військ.

Окрім пропонованого опису схеми Вищого військового управління, яку почали впроваджувати взимку 1919 р. у військах Наддніпрянської Армії УНР, тоді ж було створене і Морське відомство УНР, що відповідало за розроблення системи ВМС [11, ф. 1078, оп. 1, спр. 82,

арк. 1]. Але воно підпорядковувалося безпосередньо Головному Отаману.

Отже, нова структура Вищого військового керівництва УНР чітко окреслювала усю вертикаль органів управління армією, на чолі якої стояв Головний Отаман. Зрештою затверджено розподіл повноважень між Військовим Міністерством, яке відповідало за підготовку і впровадження військової політики в мирні часи та поза театром бойових дій, і між Наказним Отаманом, який командував Дієвою армією, тобто керував безпосередньо військами, що брали участь у бойових діях чи перебували на фронті.

Наступний етап удосконалення системи Вищого військового керівництва України розпочався влітку 1919 р. після квітнево-травневих поразок Директорії. Однією з найважливіших змін було впровадження Військової Ради з метою контролю над діями високих армійських чинів та задля більш швидкого розв'язання питань співпраці військових та цивільних установ.

У червні 1919 р. було розроблено положення про військовою Раду [11, ф. 1078, оп. 2, спр. 4, арк. 71]. До її компетенції входило: аналіз всіх виникаючих по Військово-сухопутному та Морському відомствах справ, розгляд і вирішення найголовніших фінансово-господарських проблем, обміркування актуальних питань про становище військ, флоту і військових шкіл, розгляд і подача до суду за злочини справ на вищих чинів армії УНР. Військова Рада прямо підпорядковувалася Директорії і складалася з Голови, 7—10 призначених членів Військового Міністра, Начальника Генерального штабу, Начальника ВМС, Головного Начальника Постачання, начальників головних управлінь Військового Міністерства. Таким чином, новоутворений орган мав здійснювати контроль державної влади за діями військ, узгоджувати різні найважливіші питання між військовою та цивільною владами.

Після формального об'єднання Наддніпрянської Армії з УГА у липні 1919 р. відбулися певні зміни у структурі військового управління. Таке об'єднання було чисто номінальним, бо кожна з армій фактично продовжувала існувати за своїми законами, зберігаючи власну структуру командування. На чолі усіх військ стояв С. Петлюра, а при ньому для координації дій між двома військовими потугами був утворений Штаб Головного Отамана на чолі з отаманом Юнаковим, а його заступником був представник УГА генерал-квартирмейстер Курманович. Тоді ж було скасовано посаду Наказового Отамана Рес-

публіканської Армії [11, ф. 1078, оп. 4, спр. 1, арк. 125].

Дієву Наддніпрянську Адмію мав очолювати командувач, що призначався за згодою Директорії, а командувач УГА призначався за особистим розпорядженням Директора ЗО УНР.

Таким чином, закладалася помилкова структурна роз'єднаність українського війська, що за умов катастрофічного становища держави значно послабила її і без того обмежені можливості щодо захисту свого суверенітету.

Першочерговою задачею, що потребувала розв'язання, була певна неузгодженість меж повноважень між різними гілками військового командування. Такий стан речей аналізував у своїй доповіді від 3 серпня 1919 р. Військовий Міністр [11, ф. 1078, оп. 2, спр. 5, арк. 13]. Він критикував державних інспекторів, які, на його думку, заважають ефективно керувати армією. Крім того, міністр запропонував схему керівництва військами, за якою під час війни на чолі всіх Збройних Сил УНР мав стояти Головний Отаман. На фронті бойові частини мали підпорядковуватися Головному Отаману через Начальника Штабу Головного Отамана, а всі війська, що не входили до складу Дієвої Армії, підлягали Головному Отаману через Військового міністра. У мирний час армія підпорядковувалася Головному Отаману через Військового міністра.

Окремо у доповіді зазначалося, що у разі війни Управління Генерального штабу з оперативним відділом і частиною розвідувального відділу мали перейти до Дієвої Армії, як її штаб.

До того ж пропонувалося передати всі частини, що формуються у цей час, під командування Військового міністра через Начальника ГУГШ з метою чіткої і плано-мірної підготовки резерву для Дієвої Армії.

Всі пропозиції Військового міністра створювали досить гармонійну систему управління Збройними Силами УНР. Вони свідчили про велику аналітичну роботу, яка провадилася у цей час задля підвищення боєздатності Наддніпрянської Армії.

Отже, за часів Директорії УНР було розпочато широкомасштабну військову реформу, яка полягала у комплексному розв'язанні посталих проблем. Не зважаючи на об'єктивні перешкоди і труднощі, українське керівництво спромоглося побудувати досить розгалужену і багатопланову юридичну базу для існування Наддніпрянської Армії у вигляді законів, наказів, статутних норм.

Процес реформування армії Директорії поділявся на два етапи: зимовий і літній. Саме в цей час йшла копітка, напружена робота щодо створення органів Вищого військового управління. Нова структура військового керівництва мала забезпечити ефективність дій і підвищення боєздатності армії.

Юридичне закріплення реформування Збройних Сил, удосконалення системи керування армією продовжувались в УНР і в 1920 р. до останнього моменту поразки українців в національно-визвольних змаганнях 1917—1920 рр.

Список літератури: 1. Дисциплінарний статут. Перемишль, 1920. 2. Муштровий статут піхоти. 1919. 3. Статут внутрішньої служби Кам'янець-Подільський, 1919. 4. Статут залогової служби. Львів, 1920. 5. Гнатевич Б. Історія Українського війська. Львів, 1936. 6. Капустянський М. Похід української армії на Київ — Одесу в 1919 році. В 3-х т. Львів, 1921. 7. Народний ілюстрований календар «Просвіта». Львів, 1938. 8. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. В 7 т. Торонто. 1962—1965. 9. Удовиченко О. Україна у війні за державність 1917—1921. Вінніпег, 1954. 10. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен, 1958. 11. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (ЦДАВО України). 12. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). 13. Державний архів російської армії (ДАРА).

М. В. ЯЦЮК

ФОРМУВАННЯ ДИРЕКТОРІЄЮ УНР ОСНОВНИХ ЗАСАД ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ (кінець 1918—1920 рр.)

Зречення Гетьмана було результатом перемоги військ Директорії над тими збройними частинами, які гетьманський уряд, власне, тільки ще почав організовувати. Цей висновок напрашується сам собою. Безперечно, ця зовнішня перемога не була єдиним вирішальним фактором. Як виникнення гетьманської влади, так і її повалення безпосередньо пов'язане із загальним міжнародним становищем і тими впливами, незалежно від їх походження, котрі виявилися переважаючими в кожний з цих моментів.

Спрямовуючи нищівну критику проти політики П. Скоропадського та його уряду, винних, певна річ, в багатьох злигоднях та інших прорахунках, що мали місце в період окупації німцями України, лідери Директорії замовчували, що така доля була підготовлена молодій державі Берестейським миром, укладеним від імені України її попереднім соціалістичним урядом. Слід заз-

начити, що прогерманська орієнтація УНР була ідеологічно обґрунтована ще Головою Центральної Ради М. Грушевським в його книзі «На порозі нової України».

Доречно пригадати і те, що рішення німецького командування про розпуск Центральної Ради і встановлення влади Гетьмана зустріли в Німеччині досить прохолодно навіть ліберальні кола, не кажучи вже про соціалістичні. Там особливо гостро сприйняли повалення уряду, який був корисний Німеччині і викликав в останній загальну симпатію.

Так було на момент виникнення режиму Гетьмана. Але на час, коли на чолі України знову стали представники Української Центральної Ради в особі Директорії, Німеччина програла Першу світову війну. Загальна міжнародна ситуація змінилася настільки рішуче, що питання «орієнтації» заново ставилося на порядок денний, і його вирішення набувало доленосної уваги для майбутнього УНР.

Дійсно, перед новою українською владою постало гостре питання про орієнтацію, яке у свій час намагалися розв'язати і Центральна Рада, і Гетьман.

Як свідчить історичний досвід, природа державної влади, яка зароджується в момент досить складної політичної ситуації, є такою, що неминуче схильна до коливань і тиску з боку більш стійких зовнішніх сил.

З одного боку, Україні загрожувала більшовицька навала, яка інспірувалася внутрішнім більшовизмом, з другого — на півдні країни міцніла Антанта.

Після Першої світової війни з поразкою Німеччини, розпадом Австро-Угорської і Російської імперій йшов новий розподіл сфер впливів у світі. Україна стала перехрестям різних, здебільшого протилежних за напрямком ідеологічних і геополітичних інтересів. На українській землі внутрішні і зовнішні сили намагалися задовольнити свої зазіхання. І українське керівництво незалежно від його політичного походження та ідеологічних уподобань змушене було вирішувати: «З ким і проти кого?»

Таким чином, УНР опинилася між двома могутніми силами, які вели запеклу війну між собою, а саме: Антантою і більшовицькою Росією. Для подальшої долі України, як суверенної держави, склалася вкрай небезпечна ситуація, виходом з якої було утворення союзу з будь-якою з цих сил.

На формування зовнішньої політики УНР суттєво впливали позиції провідних політичних партій України.

У перші місяці існування Директорії її міжнародну активність зумовлювали головним чином рішення УСДРП. На VI з'їзді партії, що проходив 10—12 січня 1919 р., було підтримано суверенітет України, висловлено готовність до боротьби «з всякими замахами на незалежність України, як з боку Советської Росії, так і з боку іншої держави», засуджено імперіалістичну політику Антанти в Україні, розцінено її як реакційну і як початок відновлення монархії [6, т. 1, с. 191].

А виважені підходи до проблеми формування міжнародного курсу УНР швидко стали жертвою політичної боротьби серед керівництва країни. Тодішній голова Директорії В. Винниченко, підтриманий прем'єром В. Чехівським, лідерами УПСР М. Грушевським, М. Шаповалом, М. Любинським, виступав за союз з Радянською Росією проти Антанти. Протилежної точки зору дотримувався С. Петлюра. Він і його прихильники прагнули порозумітися з державами Згоди в інтересах протидії агресивному більшовизму. Міжнародне кредо С. Петлюри, за словами О. Шульгіна, полягало в тому, щоб вести «боротьбу за самостійну Україну, шукати зближення з нашими західними сусідами і через них, ідучі далі, здійснити для України надійну базу у світовій міжнародній opinio» [1, с. 176].

Досить швидко гору взяла друга з означених тенденцій. До цього спричинили як агресивна політика російських більшовиків щодо незалежності УНР, так і тиск з боку Антанти з вимогами ліквідувати соціалістичний уряд. Внаслідок цього 13 лютого 1919 р. було сформовано уряд С. Остапенка «без соціалістів». З моменту обрання ж головою Директорії С. Петлюри його «вплив на формування зовнішньо-політичних рішень, за словами О. Шульгіна, стає величезним, майже вирішальним» [1, с. 177]. Він починає виступати як головний автор декретів для голів дипломатичних місій України [2, с. 36].

Аналізуючи хід вироблення державних рішень щодо зовнішньої політики, можна дійти висновку, що і йому була притаманна тенденція до поступового обмеження колегіальності у роботі й зосередження власних повноважень в особі голови Директорії. Це негативно відбивалося на їхньому змісті й значенні для національних інтересів України. Яскравим прикладом цьому може бути процес опрацювання і підписання вкрай не вигідного для УНР договору з Польщею 21 квітня 1920 р. Варто зазначити, що його зміст приховувався навіть від членів

Директорії, а С. Петлюра, підписуючи цей документ, грубо порушив закон від 28 січня 1919 р., згідно з яким Директорія не мала права самочинно укладати домовленості з іноземними державами, згідно з якими віддавалась територія України, змінювався державний устрій, покладалися на країну будь-які обов'язки перед іншими державами [8, с. 12—13].

У міру посилення авторитаризму у виробленні головних засад зовнішньої політики УНР участь у цьому процесі українського багатопартійного загалу сходить нанівець та обмежується лише пасивною підтримкою міжнародних актів, рішень голови Директорії та уряду. Таке становище викликало рішучу протидію з боку опозиційних політичних сил, особливо УПСР, УПСФ, галицьких націонал-демократів, котрі у грудні 1919 р. утворили на противагу режиму С. Петлюри Українську Національну Раду.

Головними негативними факторами міжнародного існування України слід вважати перманентне вороже оточення, іноземні інтервенції із запровадженням окупаційних режимів, небажання великих держав зважати на законні міжнародно-правові і геополітичні інтереси України.

Існування незалежної України відбувалося у надзвичайно скрутний для неї час. Фактично протягом усього свого правління Директорія жодного разу не поширювала свою юрисдикцію на державно-адміністративну територію України. Вже у листопаді 1918 р. Північну Буковину окупувала Румунія, у січні — квітні 1919 р. територію Закарпатської України захопила Чехословаччина, а більшість Східної Галичини утримувала Польща. З середини грудня 1918 р. по квітень 1919 р. ряд південноукраїнських міст захопили військові контингенти Антанти і Греції. На територію УНР постійно зазіхали російські більшовики, що підтримували радянський уряд України, та Добровольча Армія Денікіна. Важке міжнародне становище УНР дуже влучно охарактеризував І. Мазепа: «Україна опинилася між молотом і ковадлом. З одного боку наступала більшовицька Москва, а з другого — проти України мобілізувалися сили «білої Росії» за допомогою Антанти, а загальний стан власних збройних сил не давав ніяких підстав вірити в те, що Україна могла вдержатися власними силами без союзу з одною або другою з зовнішніх сил» [3, т. 1, с. 73].

Ускладнювало міжнародне положення УНР та суттєво обмежувало ефективність її дипломатичних зусиль,

негативне в цілому ставлення до суверенітету української держави з боку країн Антанти. Ці держави, насамперед Франція, свою східноєвропейську політику спрямовували на відновлення «єдиної Росії», фактично не залишаючи місця для нових національних держав. Країни Згоди прагнули до створення за рахунок частини українських і білоруських земель «Великої Польщі» — головного компонента антирадянської «Малої Антанти» з низкою східноєвропейських країн. У посланні голови уряду УНР Б. Мартоса Паризькій мирній конференції від 27 червня 1919 р. зазначалося, що на превеликий жаль західні демократії повірили наклепам ворогів України, а тому зтягують справу визнання суверенних прав українського народу [9, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, арк. 41].

Процес формування зовнішньої політики значно ускладнювався й певними внутрішніми чинниками. До їх числа можна віднести тенденцію до авторитаризму у державному управлінні, надмірну ідеологізацію державного життя, загальне безладдя й внутрішньополітичну боротьбу і нестабільність, прояви регіонального сепаратизму, катастрофічну фінансово-економічну ситуацію.

Проте вищезгадані проблеми не примусили керівництво Директорії відмовитися від спроб розгорнути самостійну зовнішню політику. Головною метою міжнародних зусиль УНР в означений період було забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов для функціонування незалежної України, захисту її територіальної цілісності, поширення міжнародних контактів з навколишнім світом.

Відновлена УНР з самого початку заявила про бажання всебічно розвивати міжнародні контакти провадити незалежну зовнішню політику. У зверненні Директорії «До народів всього світу та їх правительств» від 28 грудня 1918 р. відображено прагнення керівництва країни будувати добросусідські відносини з навколишнім світом на цивілізованих засадах і загальновизнаних нормах міжнародного права [9, ф. 3696, оп. 1, спр. 47, арк. 5].

Миролюбивий характер зовнішньої політики УНР відзначив і Універсал Трудового Конгресу від 28 січня 1919 р., в якому йшлося про бажання України жити в мирі з усіма народами, не зазіхаючи на чужі землі [5, с. 95]. Більше того, Трудовий конгрес вніс до п. 7 «Закону про форму влади на Україні» положення про те, що «український народ хоче бути нейтральним і в друж-

ніх стосунках з усіма іншими народами», і всебічно розвивати їх на практиці і тим самим — підвів під розвиток зовнішньополітичних відносин законодавчу базу [7, с. 2].

Можна виділити ряд провідних напрямків дипломатії УНР. Це, по-перше, взаємини з Радянською Росією, відверта агресія якої проти України призвела до військового конфлікту. Активна фаза цих відносин охоплює період з кінця 1918 р. до середини лютого 1919 р., коли провадилися двосторонні консультації та переговори у Москві. Радянський уряд намагався «обільшовичити» Україну і схилити її до спільної боротьби проти Антанти [4, с. 12]. Москва не бажала бачити Україну незалежною державою. На цьому ґрунтувалась її політика щодо УНР.

Другим головним напрямком зовнішньополітичних зусиль Директорії були відносини з Антантою, під вирішальним впливом якої створювався післявоєнний клімат тогочасної Європи. Від прихильності великих держав до УНР залежала перспектива визнання суверенних прав України, її входження як повноправного члена до світового співтовариства, надання їй допомоги у боротьбі проти більшовизму, сприятливе для УНР вирішення територіальних питань у рамках післявоєнного процесу побудови Європи.

Хід зазначених відносин протікав через переговори керівництва республіки з окупаційним командуванням військ Антанти на півдні країни, двосторонні взаємини УНР з країнами Антанти, а також через участь делегації УНР в роботі міжнародної Паризької конференції, котра розглядала й «українське питання».

Варто зазначити, що в аналітичних звітах українські дипломати поділяли провідні іноземні держави за їх ставленням до незалежності України на дві групи. Першу групу склали Франція та США, котрі виявляли найбільшу зацікавленість у поновленні унітарної російської держави у дореволюційних кордонах, а також у створенні «Великої Польщі». Відтак ці провідні країни заперечували існування незалежної української держави, робили ставку на підтримку білих та агресивних планів поляків [9, ф. 3696, оп. 2, спр. 404, арк. 130]. Наприклад, президент США В. Вільсон вважав українську проблему частиною «загальноросійського питання» [6, т. 6, с. 14], а держсекретар Лансінг у червні 1919 р. заявив членам української делегації у Парижі, що Версальський форум

ніколи не погодиться на існування незалежної України [3, т. 2, с. 86].

До другої групи держав належали Великобританія, Італія та Японія, політичні та економічні інтереси яких не вимагали відновлення Російської імперії [9, ф. 3696, оп. 2, спр. 404, арк. 164]. Однак згадані країни не виявляли активної підтримки справі незалежності України. Так, прем'єр Великобританії штучно обмежував масштаб «українського питання» лише українсько-польськими взаєминами у Східній Галичині [6, т. 6, с. 16]. У цілому ж ставлення Антанти до УНР досить чітко сформулював український дипломат М. Лозинський в доповіді «Українська справа на Мирній конференції» в жовтні 1919 р. Він зазначав, що Антанта відносила Україну до тих країн, які вони не вважали ворожими для себе, але й не визнавали їх повноцінними суб'єктами міжнародних відносин [9, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, арк. 164].

Стримане, навіть прохолодне ставлення Антанти до УНР спричинили також і внутрішні чинники, а саме: скрутний військово-політичний стан країни, внутрішньополітичне безладдя та анархія, котрі давали мало підстав сподіватися на довгу життєздатність української державності та розглядати її як серйозний фактор міжнародних відносин у східноєвропейському регіоні.

Невдача у справі захисту інтересів України у Парижі змусила керівництво УНР активізувати пошук порозуміння з Польщею, відносини з якою також варто розглядати серед провідних напрямків міжнародної діяльності УНР. Основою метою контактів з поляками було припинення бойових дій між двома країнами, вирішення територіальних проблем, налагодження союзницьких відносин задля обопільної протидії більшовицькій Росії.

Однако шовіністична позиція правлячих кіл Польщі щодо України негативно позначилася на українсько-польських відносинах. Поляки намагалися анексувати західноукраїнські землі, повернути польським землевласникам маєтки на Сході, встановити жорсткий контроль над головними галузями життя української держави. Квінтесенцією зневажливого ставлення режиму Ю. Пілсудського до національних інтересів УНР стали угоди, що були підписані у Варшаві між двома країнами 21—24 квітня 1920 р.

За часів Директорії Україна також намагалася підтримувати двосторонні відносини з нейтральними європейськими країнами. Проте вони займали стриману, ви-

чікувальну позицію щодо УНР з огляду на ставлення до неї держав Антанти.

У своїй міжнародній політиці Україна приділяла велику увагу взаєминам з новими незалежними державами, що утворилися на території колишньої Російської імперії. Серед них — Прибалтійські країни, Білорусія, Дон, Кубань, держави північного Кавказу та Закавказзя. Цей напрям зовнішньої політики обумовлювався необхідністю пошуку союзників по антирадянському фронту, поліпшенням геополітичного становища УНР і запобіганням повної міжнародної ізоляції республіки. Згадані країни поряд з Польщею, Румунією, Фінляндією мали створити разом з Україною, на думку МЗС УНР, великий політико-економічний Союз [9, ф. 3696, оп. 2, спр. 91, арк. 15].

Формування зовнішньополітичного курсу посідало чільне місце в діяльності Директорії. Керівництво республіки розуміло життєву необхідність проведення активної миролюбивої міжнародної політики, від успіхів якої багато в чому залежала майбутня доля України.

Вироблення Директорією УНР основних засад зовнішньої політики відбувалося на тлі перманентних військових дій на території України в умовах постійного ворожого оточення країни, важкого внутрішньополітичного стану і катастрофічної фінансово-економічної ситуації молодій державі.

Здобутком української дипломатії було значне поширення дипломатичного представництва УНР за кордоном, що в цілому позитивно відбилося на створенні міжнародного іміджу держави. Але успіхи країни в цій царині залежали як від внутрішніх, так і від зовнішніх факторів.

Обрання основних напрямків міжнародної активності, прийняття рішень, укладення договорів супроводжувалося постійними суперечками серед ватажків Директорії, що негативно позначалося на загальному ефекті та якості зазначених кроків.

Реалії тогочасної Європи склалися не на користь України. На жаль, Українська Народна Республіка не була затребувана післявоєнною архітектурою взаємин у світі як незалежна держава і повноправний суб'єкт міжнародної політики. Україна так і не спромоглася знайти і посісти належне місце у геополітичній системі інтересів.

Список літератури: 1. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага, 1930. 2. Лотоцький О. Симон Петлюра. Б.; М., 1936. 3. Мазена І. Україна в огні і бурі революції 1917—1921. В 3-х ч. Прага, 1942. 4. Поссе С. Українська Директорія та її зовнішня політика//Літопис революції, 1929. № 5—6. 5. Слюсаренко А. Г. Томенко М. В. Історія української конституції. К., 1993. 6. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. В 7 т. Торонто, 1962—1965. 7. Шаповал М. Ю. Занепад УНР. Прага, 1928. 8. Шелухін С. Варшавський договір між С. Петлюрою й поляками. Прага, 1926. 9. ЦДАВО України.

М. В. ЯЦЮК

ТИМЧАСОВІ ДИПЛОМАТИЧНІ МІСІЇ ДИРЕКТОРІЇ УНР (кінець 1918—1920 рр.)

Діяльність тимчасових дипломатичних місій доби Директорії УНР ще не має наукового висвітлення ні в вітчизняній, ні в зарубіжній літературі.

Практика міжнародних відносин у світі широко використовувала і використовує такі дипломатичні інституції, як тимчасові дипломатичні місії. Їх діяльність разом з повсякденною роботою постійних представництв країни спрямована на забезпечення подальшого розвитку і поглиблення всебічних контактів між зацікавленими державами. Інколи тимчасові дипломатичні місії працюють на найбільш відповідальних напрямках міжнародної діяльності, де потрібне оперативне реагування щодо забезпечення національних інтересів країни.

За часів Директорії значно розширилася дипломатична присутність УНР за кордоном. Зросла як кількість країн, в яких Україна відкрила свої представництва, так і види організаційних типів закордонних установ. До іноземних держав відряджалися посольства, надзвичайні дипломатичні місії, військово-дипломатичні місії, а також тимчасові дипломатичні місії. Створення останніх було обумовлено необхідністю забезпечення процесу відповідних переговорів та домовленостей між УНР та другою стороною, ще й участю у роботі міжнародних форумів та організацій.

Вже наприкінці 1918 р. — на початку 1919 рр. Директорія доклала великих зусиль для досягнення мирної угоди з більшовицькою Росією. Вона була започаткована зустріччю неофіційних делегацій УНР на чолі з С. Мазуренком з представниками Радянської Росії Х. Раковським та Д. Мануїльським у Гомелі. Проте вона не мала практичних наслідків [5, т. 2, с. 12].

Відрядженню ж офіційної делегації України на переговори з Москвою передувала нарада представників соціалістичних партій, що проходила у Києві 3 січня 1919 р. Нарада мала на меті вироблення програми і персонального складу дипломатичної місії на мирні переговори. При цьому голова МЗС В. Чехівський запропонував направити одночасно як урядову, так і неофіційну делегації представників провідних політичних партій. Нарада ухвалила запропоновану В. Чехівським програму роботи делегації, за якою передбачалося відстоювати незалежний і нейтральний статус УНР на міжнародній арені, вимагати негайного припинення бойових дій та виводу радянських військ з території республіки, встановити загальноприйняті дипломатичні та торговельні відносини, а також просити про надання допомоги Україні в обмін на військовий союз з більшовиками проти білих та Антанти.

6 січня 1919 р. Директорія ухвалила рішення про направлення української делегації до Москви у ранзі надзвичайної дипломатичної місії. А вже 17 січня делегація України на чолі з С. Мазуренком розпочала переговори з представниками Ради Народних Комісарів [10, ф. 3696, оп. 1, спр. 15, арк. 28]. Варто зазначити, що у складі цієї місії не було професійних дипломатів або ж співробітників МЗС. Натомість вона складалася з функціонерів провідних українських партій, котрі вважали основними причинами українсько-російського конфлікту ідеологічні розбіжності навколо проблем «диктатури пролетаріату», «багатопартійності» тощо.

Під час роботи української делегації у Москві виявилась, як писав В. Винниченко, хибна тенденція до авторитаризму і волюнтаризму з боку С. Петлюри як голови Директорії у справі координації діяльності дипломатичних інституцій країни. Досить сказати, що він навіть не інформував решту членів Директорії про хід роботи місії УНР у Москві і про заборону їй повертатися в Україну, не бажаючи ускладнення відносин з Антантою в разі успіху вищезгаданих переговорів [2, с. 34]. Але переговори з більшовиками не дали очікуваних УНР наслідків через жорстку, упереджену і ворожу позицію російської сторони.

Невдача у Москві посилила позиції прихильників Антанти серед керівництва держави та об'єктивно стимулювала пошук взаємин з представниками окупаційних військ цих країн в УНР. Після переїзду Директорії до Вінниці у лютому 1919 р. відбулася нарада

членів Директорії з міністрами, головами постійних комісій Трудового Конгресу і представниками провідних політичних партій. На ній було вироблено платформу переговорів з французьким окупаційним командуванням в Одесі. У ній ставилася вимога про визнання Антантою суверенітету України, допомогу з її боку у проведенні соціально-економічних реформ в УНР, забезпечення автономного статуту української армії у складі об'єднаних протибільшовицьких сил та ін. [4, с. 11—12].

Дипломатична місія УНР на чолі з міністром народного господарства С. Остапенком 6 березня 1919 р. на станції Бірзула провела переговори з начальником штабу французьких окупаційних військ полковником Г. Фрейденбергом. На жаль, ці контакти не мали успіхів з огляду на відверто проросійську політику французів. За словами І. Мазепи, одного з членів української делегації, «французький полковник тримав себе так, ніби він був не в Україні, а в якійсь африканській колонії з дикими неграми» [3, т. 1, с. 100].

Неприховане ігнорування країнами Антанти національних інтересів України, їх орієнтація на відновлення імперської Росії та «Великої Польщі» змусили Директорію шукати політичного порозуміння безпосередньо з поляками. Ще 31 грудня 1918 р. С. Петлюра направив до Варшави дипломатичну місію на чолі з професором С. Прокоповичем для з'ясування умов допомоги УНР з боку Польщі у війні проти більшовицької Росії [6, с. 79]. А вже наступного року 19 лютого С. Петлюра за сприяння міністра закордонних справ К. Мацієвича таємно від Директорії та керівництва ЗО УНР відрядив до Варшави дипломатичну місію на чолі з полковником Б. Кудиновським. 24 травня емісар УНР підписав секретну угоду з шефом МЗС Польщі про зречення Україною на користь поляків своїх прав на Східну Галичину і Волинь [6, с. 80].

Від зазначених тимчасових дипломатичних місій суттєво відрізнялись українські делегації на Паризьку мирну конференцію, на переговори з Польщею у 1919—1920 рр. та до Ліги Націй. Їх відмінність полягала перш за все в організаційно-правовому статусі і в тому, що вони працювали на найбільш відповідальних царинах міжнародних відносин УНР.

У грудні 1918 р. керівництво держави вирішило направити повноважну місію для участі в роботі Паризької конференції на чолі з міністром УНР, членом УСДРП Г. Сидоренком. А з середини січня 1919 р. міністр за-

кордонних справ В. Чехівський почав формувати персональний склад делегації в рамках загальної роботи по створенню дипломатичних представництв України [5, т. 1, с. 166].

Згідно зі штатом, затвердженим урядом і Директорією, делегація складалася з голови, генерального секретаря, п'яти дипломатів, 14 радників, інформаційного бюро (20 чол.) і канцелярії (34 чол.). Крім того, через надмірну ідеологізацію державотворчих процесів до структури делегації було залучено групу спостерігачів від УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС та єврейських соціал-демократів. Роботу ж української місії у Парижі мали висвітлювати вітчизняні журналісти [10, ф. 3696, оп. 2, спр. 200, арк. 10]. Отже, організаційна структура цієї делегації була спрямована на виконання особливо важливих завдань щодо відстоювання державних інтересів УНР в Парижі в автономних умовах з огляду на незадовільний стан зв'язку між керівництвом країни та дипломатичними закладами за кордоном. Уряд розглядав цю інституцію як провідну дипломатичну установу, а тому, не зважаючи на її тимчасовий характер, не обмежував, ані фінансово, ані штатом. На паризьку делегацію не розповсюджувалась у порядку виключення директива МЗС УНР про скорочення персонального складу дипломатичних установ від листопада 1919 р. [10, ф. 3696, оп. 2, спр. 143, арк. 2].

Зауважимо, що Рада Державних Секретарів 30 УНР також відрядила власну делегацію до Парижа для участі у вирішенні міжнародно-правових проблем Галичини. 9 травня 1919 р. вона прибула туди та увійшла згідно з Актом злуки УНР та ЗУНР до складу загальноукраїнської місії [1, с. 108]. Крім того, метою кращої координації зусиль щодо захисту загальнодержавних інтересів Український держсекретар закордонних справ 30 УНР В. Панейко формально став заступником голови делегації УНР [1, с. 106].

Через тяжкий міжнародний стан та вкрай незадовільне транспортне сполучення України з європейськими державами місія УНР спізнилася до початку конференції. Її голова прибув наприкінці січня, українські дипломати лише 26 січня виїхали з Одеси, а решта персоналу — аж у квітні 1919 р. Зтримка делегації негативно позначилася на наслідках її роботи: 21 січня 1919 р. конференція вже порушила питання територіальної належності Галичини. До того ж українці втратили ініціативу в «інформаційній війні» на конференції, оскільки в

Парижі вже розгорнули активну антиукраїнську пропаганду поляки і «Русское политическое совещание», що складалося з представників антирадянських урядів Дону, Кубані, Криму, Сибіру і т. ін. [8, с. 116].

Роботу делегації у перші найбільш відповідальні місяці перебування на конференції ускладнювала відсутність спеціальних провідних документів уряду України. І лише 30 березня 1919 р. було прийнято відповідну інструкцію на підставі порозуміння між УНР і ЗОУНР. В ній, зокрема, зазначалося, що «українська дипломатична місія для участі в мировій конференції в Парижі є спільною для обох частин України і називається «Делегація об'єднаної УНР на мирову конференцію в Парижі». У V пункті інструкції зазначалася необхідність колегіального вирішення всіх справ на підставі генеральної та спеціальної інструкції Міністерства закордонних справ та державного секретаріату закордонних справ» [5, т. 4, с. 251].

До приїзду всіх членів місії Г. Сидоренко не спромігся встановити належні контакти з керівництвом конференції, а тому обмежував свою діяльність поданням нот протесту з територіальних питань, проти порушення прав людини на окупованих землях Західної України [5, т. 5, с. 21]. Згодом делегація УНР почала брати участь у засіданнях керівних органів конференції, які розглядали, крім іншого, належність Східної Галичини, зустрічалася з вищими урядовцями Англії, Франції, США, «білого руху».

Незважаючи на те, що місія докладала великих зусиль до позитивного вирішення «українського питання», забезпечення територіальної цілісності України, давала про себе знати загальна неприхильність до незалежності України з боку Антанти. Взагалі Паризька конференція не бажала розглядати проблеми державно-політичного майбутнього України, а обмежувалася лише обговорюванням територіальної належності західноукраїнських земель. Упередженість політиків країн Антанти обумовила несприятливе для України вирішення питання про державний статус її західних регіонів. Наприкінці лютого 1919 р. Рада Десяти конференцій погодилася з територіальними зазіханнями Польщі на Східну Галичину та дозволила ввести туди польські війська для охорони від більшовицьких банд. А 8 і 13 квітня 1919 р. Рада міністрів закордонних справ конференції юридично оформила окупацію Закарпаття та Північної Буковини Че-

хословаччиною та Румунією. Вже 25 червня 1919 р. Паризький форум уповноважив Польщу на окупацію Галичини до річки Збруч зі встановленням у краї польського режиму [7, с. 139].

У своїй роботі в Парижі українська тимчасова дипломатична місія припустилася багатьох помилок. Уряд УНР навіть був змушений відкликати голову делегації Г. Сидоренка, ділові якості якого не відповідали посаді керівника важливої дипломатичної інституції республіки. У серпні 1919 р. на цю посаду було призначено представника УНР у Ватикані графа М. Тишкевича. Він розпустив старий склад делегації, скасував посади членів місії, перевів всіх її членів до розряду звичайних співробітників з метою уникнення службової недисциплінованості [10, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, арк. 92].

Водночас серед особового окладу української тимчасової дипломатичної місії на Мирній конференції склалася кризова ситуація. За словами її члена І. Борщака, там «витворилась неможлива атмосфера, коли до принципових розходжень приєдналися особисті непорозуміння» [1, с. 111]. 17 грудня 1919 р. протиріччя між представниками різних регіонів України у Парижі дійшли кульмінації і вилилися у вихід зі складу місії представників Галичини [1, с. 111]. Невдача у справі захисту державних інтересів УНР на Мирній конференції робила недоцільним подальше існування цієї інституції і спонукала М. Тишкевича її розформувати наказом від 28 лютого 1920 р. [10, ф. 3696, оп. 2, спр. 178, арк. 179].

Провал української дипломатії у Парижі примусив керівництво України звернути свою увагу у бік Польщі з метою безпосереднього розв'язання питання західноукраїнських земель. Тому у травні 1919 р. кабінет Б. Мартоса ухвалив пропозицію С. Петлюри почати переговори з поляками про мир [5, т. 7, с. 180]. А у жовтні того ж року на переговори у Варшаву відбула дипломатична місія УНР на чолі з міністром закордонних справ А. Левицьким.

Спочатку вона складалася з 38 осіб, до яких входили голова, його два заступники, секретар, група військових, політичних, економічних, юридичних та інших радників, 6 урядовців для особливих доручень і 15 технічних співробітників [10, ф. 3696, оп. 2, спр. 21, арк. 96]. Отже, організаційна структура місії була спрямована на забезпечення всебічного розроблення за місцем перебування широкого кола питань, пов'язаних з виробленням

комплексних положень майбутньої українсько-польської угоди.

Зростаюча кількість проблем, що вимагали оперативного розв'язання, призвела до значного збільшення чисельності тимчасової дипломатичної місії УНР у Варшаві. Тому 26 квітня 1920 р. С. Петлюра затвердив ухвалу Радю Міністрів постанову «Про тимчасові штати Української Дипломатичної Місії в Польщі». Цим документом фіксувалась як структура, так і чисельність цієї інституції. Крім керівництва, до неї входили 4 політичні радники, 5 радників-фахівців, 5 юрисконсультів, 6 секретарів, 7 аташе, 8 молодших аташе, 62 технічних співробітника [10, ф. 3696, оп. 2, спр. 379, арк. 198].

Новий, значно розширений штат української дипломатичної місії у Варшаві свідчить про остаточне обрання Директорією нового стратегічного курсу у своїй міжнародній політиці на всебічний розвиток відносин з Польщею. Поступово делегація на переговорах у Польщі не тільки перебрала функції постійного представництва УНР у цій державі, але і певною мірою здійснювала управління дипломатичними осередками України, оскільки саме у Варшаві перебував голова МЗС УНР. Очевидно, що штат варшавської місії був штучно роздутий. Водночас зауважимо, що укладення таких вагомих, без перебільшення доленосних українсько-польських угод, підписаних 21—24 квітня 1920 р., вимагало залучення великої кількості фахівців.

Директорія докладала багато зусиль щодо входження України як повноправного міжнародно-правового суб'єкта до світової спільності. Саме для цього завдання зовнішньополітичної служби країни було утворено спеціальну делегацію УНР до Ліги Націй, яка була сформована Паризькою конференцією як представницький орган міжнародного співтовариства. Участь УНР у роботі Ліги Націй була корисною для національних інтересів держави, бо інформувала іноземні країни про зовнішньополітичні заходи України. До того ж процес розбудови незалежної української держави вже привертав увагу керівництва Ліги Націй. На початку вересня 1920 р. її генеральний секретар Є. Дрюмонд видав «Збірку документів № 88», де було вміщено Універсали Центральної Ради, та документи про визначення суверенітету УНР рядом іноземних держав [9, с. 80].

У вересні 1920 р. уряд та Директорія ухвалили рішення про формування делегації УНР до Ліги Націй.

Згідно з постановою її очолював би міністр закордонних справ УНР, а до складу місії входили б голова посольства УНР у Франції та один з дипломатів [10, ф. 3696, оп. 2, спр. 1, арк. 230—231]. Але фактично ж головою місії УНР до Ліги Націй було призначено відомого державного діяча з великим досвідом міжнародної роботи — О. Шульгіна. До її складу увійшли секретар О. Коваленко та політичний радник М. Ге [9, с. 80]. Невеликий кількісний склад делегації обумовлювався характером завдань та політичною вагою України у цій міжнародній організації. Дійсно, зусилля дипломатичної місії УНР у Лізі Націй були спрямовані не на поточну роботу в ній, бо Україна не була її членом, а виконувала функції спостерігача та пропагандиста українських національних інтересів.

У своїй роботі делегація УНР поставила перед Лігою Націй питання про прийняття її до членів цієї інституції. Кандидатуру України розглядали в усіх комісіях і на пленарних засіданнях і Асамблеї Ліги у Женеві в рамках питання про прийняття інших країн, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії. Але Ліга Націй не задовольнила прохання УНР, мотивуючи своє рішення нестабільним політичним становищем у державі.

Таким чином, говорячи про утворення вищезгаданих тимчасових дипломатичних місій доби Директорії, варто зазначити, що делегації УНР на переговорах з Росією, французьким окупаційним командуванням та поляками у першій половині 1919 р. не мали чіткої внутрішньої організації, структури та певного штату. До їх особового складу не входили дипломати та співробітники МЗС. До персонального складу делегацій входили державні діячі, парламентарі, функціонери провідних політичних партій. Рішення про відправку таких місій за кордон ставили під сумнів характер відповідальних державних актів та ухвалювались у вузькому колі державно-політичних діячів УНР. Цим самим грубо порушувались норми конституційного ладу й демократичних принципів державного управління.

Делегації ж до Парижа на Мирну конференцію, на переговори з поляками у 1919—1920 рр. і до Ліги Націй мали іншу організаційну структуру і значно вищі державно-правові повноваження, що було обумовлено їх роботою на важливих царинах міжнародної політики УНР.

У цілому ж тимчасові дипломатичні місії України доби Директорії відігравали значну роль в забезпеченні української присутності на міжнародній арені, в захисті та пропаганді на міжнародних форумах і зустрічах національно-державних інтересів країни. Водночас їх ефективна робота залежала як від професійного рівня членів місії, так і від внутрішньої стабільності в країні та характеру її міжнародного стану у світі.

Список літератури: 1. *Борщак І.* Як була організована Мiroва конференція 1919 р.//Червона Калина. 1939. № 2. 2. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. К., 1991. 3. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917—1921. Прага, 1942. 4. *Поссе С.* Українська Директорія та її зовнішня політика//Літопис революції. 1929. № 5—6. 5. *Стахів М.* Україна в добу Директорії УНР. 7 т. Торонто, 1962—1965. 6. *Чередниченко В.* Від Брестської угоди до Варшавського договору//Під прапором ленінізму. 1990. № 20. 7. *Штейн Б. Е.* Из истории Парижской мирной конференции 1919 г.//Известия АН СССР. 1947. Т. IV. № 2. 8. *Його ж.* «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции. М., 1949. 9. *Шульгин О.* Без території. Париж, 1934. 10. ЦДАВО України.

О. М. ГОЛІКОВА

ЗВУЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БАЗИ МЕНШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1917—1920 рр. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Тривалий час ще до жовтневої революції 1917 р. надзвичайно популярними серед широких верств російського суспільства були соціалістичні ідеї. А одним з найбільш послідовних виразників соціалістичної ідеології в першій чверті ХХ ст. була РСДРП (м), яка користувалася відносно сталою підтримкою з боку революційно настроєних робітників, у тому числі й в Україні.

Довгі роки в історичній літературі досліджувалася політична діяльність меншовицької партії, як і чому вона зійшла нанівець. Незважаючи на спроби сучасних дослідників більш об'єктивно поставитися до історії партії, яка наполегливо пропонувала антибільшовицьку концепцію соціального прогресу, досі висвітлено не всі передумови поразки РСДРП(м) у пореволюційний період. Поряд з загальновідомими чинниками, пов'язаними з нездатністю соціал-демократів домовитися між собою під час суворих революційних випробувань, нелевною національною політикою, репресіями проти РСДРП(м) з боку більшовицької влади, зазначимо ще один: зміни в складі тих соціальних груп, на які опиралася РСДРП